

DAI ATHENEA

Athen 2014

Athen 2014

Στοιχεία έκδοσης

Εκδότης: Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, Παράρτημα Αθηνών

Φειδίου 1, 10678 Αθήνα, Ελλάδα

Τηλ: ++30-(210) 33 07 400 Φαξ: ++30-(210) 3814 762

Email: sekretariat.athen@dainst.de

www.dainst.org

Σύνταξη: Jutta Stroszeck, Ulrich Thaler, σε συνεργασία με την Ulrike Schulz, Luisa Balandat

Μετάφραση στα ελληνικά: Ελισάβετ Π. Σιουμπάρα

Σελιδοποίηση και επεξεργασία εικόνων: Julia Engelhardt

Τυπογραφείο: www.myedition.gr

Τεύχη: 1.000

Διατηρούνται όλα τα νόμιμα δικαιώματα, και ιδιαιτέρως τα δικαιώματα της μετάφρασης σε ξένες γλώσσες. Επιτρέπεται η αναπαραγωγή ή αναδημοσίευση του παρόντος έργου, αποσπασματικά ή στο σύνολό του, με οποιαδήποτε μέσο, ηλεκτρονικό ή μηχανικό, μόνο με προηγούμενη έγγραφη άδεια του εκδότη. Δικαιώματα εικόνων μπορούν να δοθούν κατόπιν συνεννόησης.

© 2014 Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, Παράρτημα Αθηνών

Impressum

Herausgeber: Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Athen

Fidiou 1, 10678 Athen, Griechenland

Tel: ++30-(210) 33 07 400 Fax: ++30-(210) 3814 762

Email: sekretariat.athen@dainst.de

www.dainst.org

Redaktion: Jutta Stroszeck, Ulrich Thaler, unter Mitarbeit von Ulrike Schulz, Luisa Balandat

Übersetzung ins Griechische: Elisavet P. Sioumpara

Layout & Bildbearbeitung: Julia Engelhardt

Druck: www.myedition.gr

Auflage: 1.000

Alle Rechte vorbehalten, insbesondere das Recht der Übersetzung in fremde Sprachen. Ohne ausdrückliche Genehmigung ist es auch nicht gestattet, dieses Dokument oder Teile daraus auf fotomechanischem Wege (Fotokopie, Mikrokopie) zu vervielfältigen oder unter Verwendung elektronischer Systeme zu verarbeiten und zu verbreiten. Bildrechte können nach Rücksprache erteilt werden.

© 2014 Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Athen

Περιεχόμενα

Πρόλογος6

Γνωστικά πεδία

- Η αρχαιολογική συλλογή 12
- Η βιβλιοθήκη 14
- Το φωτογραφικό αρχείο 16
- Το επιστημονικό αρχείο 16
- Νέες εκδόσεις 18

Έρευνες πεδίου

- Ολυμπία 24
- Τίρυνθα 38
- Κεραμεικός 50
- Σάμος 54
- Καλαπόδι 56
- Κως 60

Ερευνητικές εκθέσεις

- Ακαρνανία 70
- Κλεωνές 78
- Μισητός και ασυμφιλίωτος –
εικονογραφία, τόποι και λατρεία
του Άδη 84
- Καταμετρήστε, παρακαλώ –
θραύσματα τοιχογραφιών από το
μυκηναϊκό ανάκτορο της Τίρυνθας . 88
- Διαβίωση και Εξουσία –
η τήρηση αποθεμάτων από την πλευρά
των ανακτόρων και της άρχουσας τάξης
στην Κρήτη κατά τη διάρκεια της
Παλαιοανακτορικής και
Νεοανακτορικής περιόδου 94

Inhalt

Vorwort7

Wissensräume

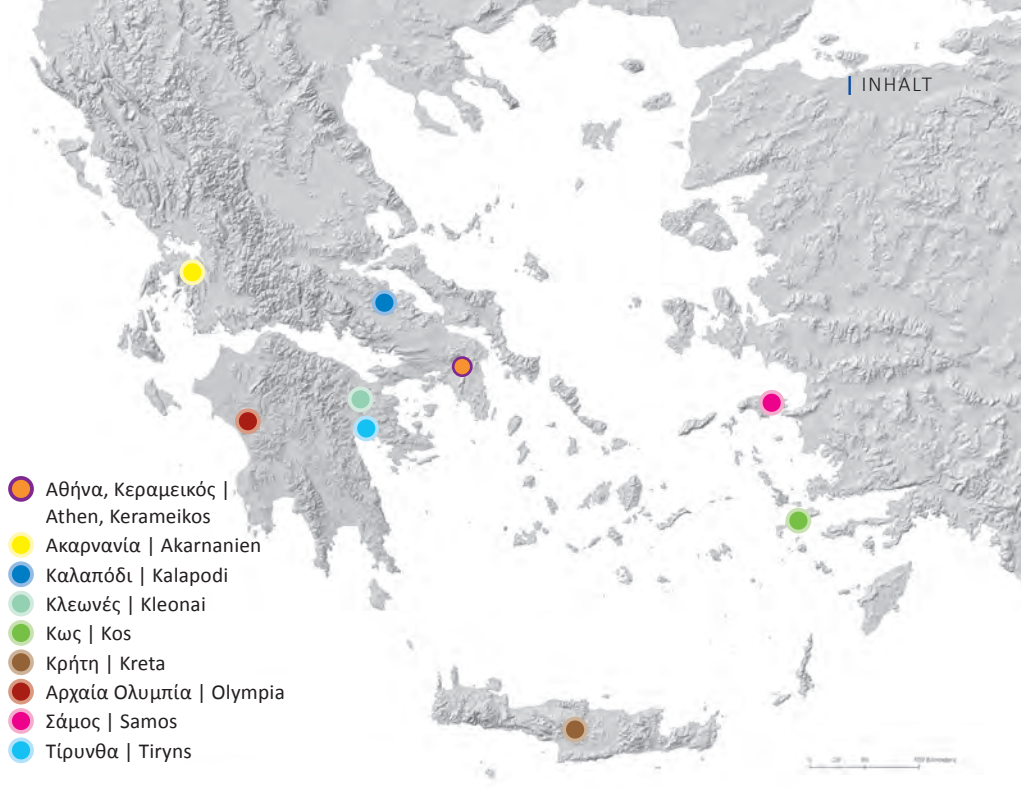
- Die Antikensammlung 13
- Die Bibliothek 15
- Die Fotothek 17
- Das Archiv 17
- Neuerscheinungen der Redaktion .. 19

Feldforschungen

- Olympia 25
- Tiryns 39
- Kerameikos 51
- Samos 55
- Kalapodi 57
- Kos 61

Forschungsberichte

- Akarnanien 71
- Kleonai 79
- Verhasst und unversöhnlich – Ikono-
graphie, Orte und Kult des Hades. . . 85
- Bitte durchzählen –
Wandmalereifragmente aus dem
mykenischen Palast von Tiryns 89
- Subsistenz und Macht –
palatale und elitäre Vorratshaltung
auf Kreta während der Alt- und
Neupalastzeit 95

Εκδηλώσεις κατά το 2014

● Επετειακές Διαλέξεις	100
● Σειρές Διαλέξεων	102
● Επετειακή ημερίδα για τις ανασκαφές στον Κεραμεικό.....	106
● Εσωτερικές Υποθέσεις	108
● Γερμανο-ελληνική συνάντηση υποψηφίων διδακτόρων	108
● Σεμινάριο Πελοποννήσου	110

Πρόσωπα

● Επισκέπτες ερευνητές	115
● Το Γ.Α.Ι. Αθηνών – πρόσωπο με πρόσωπο	116
● Συνεργάτες 2014.....	118

Veranstaltungen 2014

● Festvorträge	100
● Vortragsreihen	102
● Jubiläumstagung der Kerameikos-Grabung	107
● Interne Veranstaltungen	108
● Deutsch-griechisches Doktorandenkolloquium	108
● Peloponnes-Kurs.....	111

Personen

● Gastwissenschaftler und Stipendiaten	115
● Das DAI Athen – von Angesicht zu Angesicht	116
● Mitarbeiter 2014.....	118

Πρόλογος

Το Παράρτημα Αθηνών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου ιδρύθηκε το 1874, ακριβώς πριν 140 χρόνια. Δεκατέσσερα χρόνια μετά την ίδρυσή του, το Ινστιτούτο μετακόμισε στο κτήριο που έχτισε ο Ερρίκος Σλήμαν στο δρόμο που πήρε την ίδια χρονιά την όνομασία του από τον Έλληνα γλύπτη Φειδία, δηλαδή την οδό Φειδίου.

Στόχοι του Ινστιτούτου αποτέλεσαν, εξ αρχής, οι έρευνες πεδίου, η συστηματοποίηση και ανάδειξη του αρχαιολογικού

1 Katja Sporn

υλικού, καθώς επίσης και η διεξαγωγή ανασκαφών. Το 1875 άρχισαν οι ανασκαφές στο ιερό του Διός στην Ολυμπία, ακολούθησε το 1884 η μυκηναϊκή ακρόπολη της Τίρυνθας, το 1914 ο Κεραμεικός της Αθήνας και το 1925 το Ηραίο της Σάμου. Επιπλέον, η ανασκαφή του ιερού στο Καλαπόδι, που άρχισε μόλις το 1973, συνεχίζεται πλέον σε τακτά χρονικά διαστήματα. Η τρέχουσα έρευνα εστιάζει σε θέματα που σχετίζονται με την τοπογραφία, τις αστικές δομές και τους χώρους εξουσίας, τα ιερά και τις τελετουργίες, καθώς και με τις νεκροπόλεις και τις ταφές. Ταυτόχρονα, η Ρωμαϊκή Ελλάδα και θέματα διαχείρισης υδάτων έχουν αναδειχτεί σε νέα επίκεντρα επιστημονικού ενδιαφέροντος, οι σχετικές δράσεις των οποίων βρίσκονται σε εξέλιξη. Σημαντική αποστολή αποτελεί, επίσης, η συντήρηση των μνημείων και η αναστήλωσή τους, σε άμεση συνεργασία με τις αρμόδιες αρχές. Παράλληλα με τα τρέχοντα προγράμματα προωθείται σε μόνιμη βάση η δημοσίευση των παλαιών ανασκαφών.

Ο περιορισμός των αδειών για τα προγράμματα έρευνας πεδίου που μπορεί να διεξάγει κάθε ξένη Αρχαιολογική Σχολή που εκπροσωπείται στη χώρα σε τρεις, μαζί με τρεις επιπλέον άδειες συνεργασίας, συρρικνώνει τον ετήσιο δυναμει αριθμό ερευνητικών προγραμμάτων από γερμανικούς φορείς. Αντιστοίχως, έχει καθιερωθεί στους αρχαιολογικούς χώρους με μακροπρόθεσμη δέσμευση του Γ.Α.Ι. στην Ελλάδα ένα σύστημα εκμετροπής που επιτρέπει μία εύλογη κατανομή σε εργασίες ανασκαφικές και μελέτης του υλικού. Επιπλέον, συνάδελφοι αρχαιολόγοι από τα γερμανικά πανεπιστήμια διεξάγουν ερευνητικά προγράμματα σε διάφορους αρχαιολογικούς χώρους, σε στενή συνεργασία με συναδέλφους της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Αυτό συμβαίνει, για παράδειγμα, στο μακροχρόνιο πρόγραμμα έρευνας πεδίου στην Ακαρνανία, το οποίο διευθύνει πλέον η Franziska Lang από το Πανεπιστήμιο του Darmstadt. Στις Κλεωνές εργάζεται για πολλά χρόνια ο Torsten Mattern και η έρευνα επικεντρώνεται, πλέον, στην τελική δημοσίευση. Μόλις τα τελευταία χρόνια προστέθηκαν προγράμματα μικρής χρονικής διάρκειας,

2 Reinhard Senff

Vorwort

Die Abteilung Athen des Deutschen Archäologischen Instituts wurde vor genau 140 Jahren, 1874, gegründet. Vierzehn Jahre danach zog das Institut in die im Auftrag von Heinrich Schliemann errichteten Räumlichkeiten in der Straße, die im gleichen Jahr den Namen des griechischen Bildhauers Pheidias erhielt.

Ziel der Arbeiten des Instituts waren von Anfang an landeskundliche Untersuchungen, die systematische Erschließung

antiquarischen Materials, aber auch die Durchführung von Ausgrabungen. 1875 setzten die Ausgrabungen im Zeusheiligtum von Olympia ein, es folgten die mykenische Zitadelle von Tiryns 1884, der Kerameikos von Athen 1913/1914 und das Heraion von Samos 1925. Auch die erst im Jahr 1973 begonnene Ausgrabung des Heiligtums von Kalapodi wird mittlerweile regelmäßig fortgeführt. Die Schwerpunkte der laufenden Forschungen gliedern sich derzeit in Themen wie Topographie, urbanistische Strukturen und Orte der Macht, Heiligtümer und Rituale sowie Nekropolen und Bestattungen. Kleinere Schwerpunkte zum römischen Griechenland und zur Wasserwirtschaft sind daneben im Aufbau begriffen. Ein wichtiger Aufgabenbereich ist ferner, in enger Kooperation mit den zuständigen Behörden, die Denkmalpflege. Neben den laufenden Projekten wird kontinuierlich die Aufarbeitung der Altgrabungen vorangebracht.

Durch die Begrenzung der Lizenzen für Feldforschungsprojekte in Griechenland auf drei Nationallizenzen sowie drei Kooperationslizenzen pro im Land vertretener ausländischer Institution ist die Zahl der von deutschen Institutionen jährlich möglichen Feldforschungsprojekte beschränkt. Somit hat sich an den Plätzen mit langfristigem Engagement des DAI in Griechenland ein rotierendes System etabliert, das eine angemessene Verteilung von Grabungs- und Aufarbeitungsphasen ermöglicht. Zudem führen auch Kollegen von deutschen Universitäten Projekte an verschiedenen archäologischen Stätten in enger Kooperation mit Kollegen des griechischen Denkmalamtes durch. Dies betrifft etwa die seit langer Zeit stattfindenden Feldforschungsprojekte in Akarnanien, die jetzt Franziska Lang von der Universität Darmstadt leitet. In Kleonai arbeitet Torsten Mattern seit einigen Jahren und ist derzeit mit der Aufarbeitung und Publikation beschäftigt. Erst in den letzten Jahren kamen auch auf kurze Zeit angelegte Projekte hinzu, wie im Asklepieion von Kos, wo Wolfgang Ehrhardt (Universität Freiburg) arbeitet, sowie in Ari in der Laureotike, wo Hans Lohmann von der Ruhr-Universität Bochum Alter und Funktionsweisen von Silbermi-

όπως στο Ασκληπιείο της Κω, όπου εργάζεται ο Wolfgang Ehrhardt (Πανεπιστήμιο του Freiburg), καθώς και στην κοιλάδα Αρύ της Λαυρεωτικής, όπου ο Hans Lohmann από το Πανεπιστήμιο του Bochum μελετά συστηματικά την ηλικία και τους τρόπους λειτουργίας των ορυχείων αργύρου. Για μερικά από αυτά τα προγράμματα μας ενημερώνουν οι διευθυντές τους στις παρακάτω σελίδες.

Το Γ.Α.Ι. Αθηνών δεν περιορίζεται μόνο στο να διεξάγει τις δικές του έρευνες στη χώρα και να παρέχει συμβουλές και υποστήριξη σε γερμανούς συναδέλφους για ερευνητικά προγράμματα στην Ελλάδα, αλλά επίσης διαθέτει ιδιαίτερα μεγάλους πόρους για την έρευνα: μια μεγάλη εξειδικευμένη βιβλιοθήκη με περίπου 80.000 τόμους, το φωτογραφικό αρχείο που περιλαμβάνει, μετά από την πολυετή εργασία του Ινστιτούτου, περίπου 140.000 φωτογραφίες αρχαιοτήτων και αρχαιολογικών χώρων, καθώς επίσης και μια μικρή συλλογή μελετών, η οποία έχει δημιουργηθεί, κατά κύριο λόγο, την προπολεμική περίοδο. Σε τακτά χρονικά διαστήματα πραγματοποιούνται συνέδρια και διαλέξεις από γερμανούς και άλλους συναδέλφους από όλο τον κόσμο με σκοπό την ανταλλαγή γνώσεων, ενώ παράλληλα διοργανώνεται από τους νεώτερους ερευνητές του Ινστιτούτου η σειρά διαλέξεων ›ΑΙΓΕΙΡΟΣ‹ που απευθύνεται σε νέους ερευνητές. Το Ινστιτούτο φιλοξενεί, επίσης, σε όλη τη διάρκεια του χρόνου ομιλίες από τον κύκλο του ›Ρωμαϊκού Σεμιναρίου‹ που διοργανώνεται από μία ομάδα νέων επιστημόνων από διάφορες ξένες σχολές και ελληνικούς φορείς. Ημερίδες και συνέδρια πραγματοποιούνται τακτικά, ενώ το 2014 με την ευκαιρία του εορτασμού των 100 χρόνων ανασκαφών στον Κεραμεικό πραγματοποιήθηκε μια ημερίδα για τα ιερά και τις λατρείες στα τείχη και τις πύλες. Οι έρευνες για την Ελλάδα δημοσιεύονται στις επίσημες εκδόσεις του Ινστιτούτου, το περιοδικό ›Athenische Mitteilungen‹ και τη σειρά ›Athenaia‹, η οποία έχει αντικαταστήσει από το 2011 τα Beihefte του Ινστιτούτου.

Το Γ.Α.Ι. Αθηνών έχει προβεί, μέχρι στιγμής, σε ένα απολογισμό των δράσεών του με διαφορετικές αφορμές. Με την ευκαιρία των γενεθλίων των 100 χρόνων του παραρτήματος Αθηνών, ο Ulf Jantzen εξέδωσε το 1974 έναν τόμο με θέμα την ιστορία του παραρτήματος. Πολλές πτυχές, ωστόσο, δεν έχουν ακόμη διερευνηθεί πλήρως, όπως ακριβώς η ιστορία του Ινστιτούτου μέχρι το κλείσιμό του το 1944. Στα επόμενα χρόνια μας περιμένει ακόμα αρκετή δουλειά σχετικά με το ζήτημα αυτό. Επί του παρόντος βρίσκεται, εν τούτοις, στο προσκήνιο η αρχαιολογική έρευνα πεδίου και το ανά χείρας τεύχος προσφέρει μία σύντομη επισκόπηση της τρέχουσας γερμανικής έρευνας στην Ελλάδα.

nen näher ergründet. Über manche dieser Projekte berichten die zuständigen Leiter auf den folgenden Seiten.

Das DAI Athen führt nicht nur selbst Forschungen im Land durch und berät und unterstützt Fachkollegen aus Deutschland bei Forschungsvorhaben in Griechenland. Es verfügt auch über große wissenschaftliche Ressourcen für die Forschung: eine umfangreiche Fachbibliothek mit ca. 80.000 Bänden, die Fotothek mit in langjähriger Arbeit vom Institut erschlossenen rund 140.000 Aufnahmen von Antiken und Antikenstätten sowie eine kleine Studiensammlung, die weitgehend in der Vorkriegszeit angelegt wurde. Zum fachlichen Austausch finden regelmäßig Hauskolloquien von deutschen und internationalen Kollegen statt, daneben organisieren Nachwuchswissenschaftler der Abteilung die an jüngere Wissenschaftler gerichtete Vortragsreihe »ΑΙΓΕΙΠΟΣ« und im Haus findet mehrmals jährlich die von einer Gruppe Jungwissenschaftler verschiedener ausländischer Schulen und griechischer Institutionen organisierte Vortragsreihe »Roman Seminar« statt. In loser Reihe werden Tagungen und Kolloquien abgehalten. Im Jahr 2014 fand anlässlich des 100-jährigen Jubiläums der Ausgrabungen im Kerameikos eine Tagung zu Heiligtümern und Kulturen bei Stadtmauern und -toren statt. In eigenen Publikationsorganen, den »Athenischen Mitteilungen« und der Reihe »Athenai«, die seit 2011 die Beihefte des Instituts ersetzt hat, werden Forschungen zu Griechenland dem Fachpublikum bekannt gegeben.

Die Abteilung Athen hat bislang bei verschiedenen Anlässen Bilanz über ihr Tun gezogen. Anlässlich der Hundertjahrfeier des Bestehens der Abteilung in Athen gab Ulf Jantzen 1974 einen Band zu ihrer Geschichte heraus. Viele Aspekte sind allerdings bislang noch nicht genügend aufgearbeitet, wie beispielsweise die Geschichte bis zur Schließung der Abteilung 1944. In den nächsten Jahren wartet in dieser Hinsicht noch einige Arbeit auf uns. Im Augenblick steht aber die archäologische Feldforschung im Vordergrund und die folgenden Seiten sollen einen kurzen Überblick über die aktuellen deutschen Forschungen in Griechenland bieten.

Heide Sp. — Reinhold Santh

1 Γ.Α.Ι. Αθηνών, η βιβλιοθήκη το έτος 1956 |
DAI Athen, die Bibliothek im Jahre 1956

2 Στο βάθος: Γ.Α.Ι. Αθηνών, το φωτογραφικό αρχείο σήμερα |
Hintergrund: DAI Athen, die Fotothek heute

Γνωστικά πεδία
Wissensräume

1 Γ.Α.Ι. Αθηνών, Μελέτη κεραμικής στην συλλογή του Γ.Α.Ι.: Η καθηγήτρια Αιμίλια Μπάνου (αριστερά) |
DAI Athen, Studium der Keramik in der Antikensammlung: Prof. Emilia Banou (links)

Η αρχαιολογική συλλογή

Η αρχαιολογική συλλογή του Γ.Α.Ι. Αθηνών δημιουργήθηκε στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και, κατόπιν, διευρύνθηκε σημαντικά μέχρι και τον 20^ο αιώνα. Περιλαμβάνει ευρήματα από επιφανειακές έρευνες στην Ελλάδα, καθώς επίσης και μία σειρά έργων από δωρεές. Η συλλογή οστράκων δημιουργήθηκε ως ένα εποπτικό υλικό με σκοπό να εξοικειωθούν νέοι αρχαιολόγοι με πολύ διαφορετικά είδη και τυπολογίες κεραμικής, προτού συμμετάσχουν σε ανασκαφές. Μέρος της συλλογής έχει ήδη δημοσιευθεί σε άρθρα. Η συλλογή φυλάσσεται σε δύο χώρους του υπογείου του Ινστιτούτου (**εικ. 1. 2**) και είναι προσβάσιμη κατόπιν συνεννόησης.

Υπεύθυνη επικοινωνίας: Jutta Stroszeck

2 Γ.Α.Ι. Αθηνών, αρχαιολογική συλλογή. Οι χώροι φύλαξης της συλλογής |
DAI Athen, Schausammlung. Blick in die Sammlungsräume

Die Antikensammlung

Die Antikensammlung des DAI Athen ist in der zweiten Hälfte des 19. Jhs. angelegt und in der Folge bis weit ins 20. Jh. hinein beträchtlich erweitert worden. Sie enthält Lesefunde von surveyartigen Begehungen in Griechenland sowie eine Reihe von Schenkungen. Die Scherbensammlung ist als Anschauungsmaterial mit dem Ziel angelegt worden, junge Archäologen mit ganz unterschiedlichen Keramikstilen und -gattungen vertraut zu machen, bevor sie an Ausgrabungen beteiligt werden. Ein Teil der Sammlung ist bereits in Aufsätzen publiziert. Aufbewahrt wird sie in zwei Räumen im Keller des Instituts (*Abb. 1. 2*). Die Sammlung ist zugänglich, für eine Besichtigung ist eine Voranmeldung notwendig.

Ansprechpartnerin: Jutta Stroszeck

1 Από το αρχείο παλαιών δημοσιεύσεων της βιβλιοθήκης | Aus dem Altbestand der Bibliothek

Η βιβλιοθήκη

Αμέσως μετά την ίδρυση του παραρτήματος Αθηνών του Γ.Α.Ι. το 1874 ξεκίνησε να δημιουργείται η βιβλιοθήκη, με αποτέλεσμα, ήδη το 1876, στο πρώτο βιβλίο καταγραφών να απαριθμούνται στην κατοχή της 1258 τίτλοι με επίκεντρο την αρχαιολογία.

Στα 140 χρόνια από την ίδρυση του Ινστιτούτου, η βιβλιοθήκη εμπλουτίζεται συστηματικά μέσω των αγορών, των ανταλλαγών και ενός μεγάλου αριθμού δωρεών και, στο μεταξύ, έχει φτάσει περίπου τους 80.000 τόμους και 1.000 περίπου περιοδικά, από τα οποία περίπου 470 τίτλοι ανανεώνονται σε ετήσια βάση. Η βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου Αθηνών συγκαταλέγεται, επομένως, στις μεγαλύτερες εξειδικευμένες αρχαιολογικές βιβλιοθήκες της Ελλάδας.

Η συλλογή εστιάζει στην ελληνική και κυπριακή αρχαιολογία, από τη Νεολιθική εποχή ως την Ύστερη Αρχαιότητα, σε δημοσιεύσεις για ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας στην αρχαιολογία, καθώς επίσης και στη θρησκευσιολογία. Η βιβλιοθήκη είναι ανοιχτή σε όλους τους ερευνητές από το χώρο της αρχαιολογίας και των συγγενών επιστημών, καθώς επίσης και στους φοιτητές των ιδίων γνωστικών πεδίων, για τους οποίους απαιτείται συστατική επιστολή.

Ώρες λειτουργίας: Δευτέρα–Παρασκευή, 9:00–20:00 · Σάββατο, 9:00–13:30

Προϊσταμένη: Ζωή Αγγελίδου | Βιβλιοθηκάριος: Karin Weiss | Συνεργάτιδες: Katharina Brandt, Christina Zioga

2 Γ.Α.Ι. Αθηνών, το αναγνωστήριο της βιβλιοθήκης | DAI Athen, Lesesaal der Bibliothek

Die Bibliothek

Bereits unmittelbar nach der Gründung der Athener Zweiganstalt des DAI im Jahr 1874 wurde mit dem Aufbau der Bibliothek begonnen, sodass das erste Inventarbuch schon 1876 einen Grundbestand von 1.258 Titeln auflisten konnte, mit Schwerpunkt auf der Altertumskunde.

In den seit der Gründung vergangenen 140 Jahren wurde der Bestand der Bibliothek durch Ankäufe, Tausch und eine große Anzahl von Geschenken systematisch erweitert und wuchs auf inzwischen etwa 80.000 Bände sowie ca. 1.000 Zeitschriften, von denen etwa 470 laufend gehalten werden. Damit gehört die Bibliothek der Abteilung Athen zu den größten archäologischen Spezialbibliotheken in Griechenland.

Sammelschwerpunkt ist die griechische und zyprische Archäologie vom Neolithikum bis zur Spätantike sowie Publikationen zu Theorien und Methoden in der Archäologie und zur Religionswissenschaft. Die Bibliothek steht allen auf dem Gebiet der Archäologie und ihrer Nachbarwissenschaften tätigen Wissenschaftlern sowie Studenten dieser Fachgebiete offen, ein Empfehlungsschreiben muss jedoch vorgelegt werden.

Öffnungszeiten: Montag–Freitag, 9–20 Uhr; Samstag, 9–13:30 Uhr

Το φωτογραφικό αρχείο

Το φωτογραφικό αρχείο του Ινστιτούτου Αθηνών ιδρύθηκε γύρω στα 1890 και συγκαταλέγεται όχι μόνο στα μεγαλύτερα αρχεία του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, αλλά αποτελεί ταυτόχρονα και το μεγαλύτερο φωτογραφικό αρχείο για την Ελλάδα. Περιλαμβάνει φωτογραφικές λήψεις αρχαιολογικών χώρων απ' όλη την Ελλάδα, φωτογραφίες εκθεμάτων σε αρχαιολογικά μουσεία καθώς και φωτογραφίες από τα ερευνητικά προγράμματα του Γ.Α.Ι. Αθηνών. Η ιδιαίτερη αξία του έγκειται στις λήψεις των αρχαιολογικών χώρων του τέλους του 19^{ου} και των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, οι οποίες τεκμηριώνουν την τότε κατάσταση που έχει πλέον αλλάξει ριζικά λόγω της ταχείας ανάπτυξης της χώρας. Η συλλογή περιλαμβάνει, ήδη, πάνω από 140.000 φωτογραφίες με τα αρνητικά τους, συμπεριλαμβανομένων 60.000 παλαιών αρνητικών με τη μορφή γυάλινων πλακών. Ενώ η συλλογή συνεχίζει να διευρύνεται μέσω νέων, και κυρίως, ψηφιακών λήψεων, εξακολουθούν να ψηφιοποιούνται οι αναλογικές φωτογραφίες της συλλογής. Προς το παρόν, 60.000 περίπου αρνητικά έχουν σαρωθεί και είναι, ως επί το πλείστον, προσβάσιμα στην ηλεκτρονική βάση αναζήτησης δεδομένων ARACHNE.

1 Λευκάδια, ελεφαντοστέινο ανάγλυφο ενός έρωτα από μία κλίνη, 2010 | Lefkada, Elfenbeinrelief eines Eros von einer Kline, 2010

Το επιστημονικό αρχείο

Το επιστημονικό αρχείο του Ινστιτούτου Αθηνών περιλαμβάνει, εκτός από το παλαιό μητρώο (αρχείο επιστημόνων, αλληλογραφία, ημερολόγια, διατάξεις, οικονομικοί απολογισμοί, ετήσιες εκθέσεις κτλ.), την τεκμηρίωση των ολοκληρωμένων ανασκαφών (π. χ. Εννεάκρουνος, Καβείριο, Αμυκλαίο, Τεγέα κτλ.), καθώς επίσης και 800 περίπου σχέδια και τοπογραφικές αποτυπώσεις από τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και περισσότερους από 2.000 χάρτες. Ιδιαίτερη μνεία αξίζουν οι περίπου 11.000 αεροφωτογραφίες που ελήφθησαν από το Υπουργείο Αεροπορίας τα έτη 1941/1942 σε πολλά μέρη της Ελλάδας.

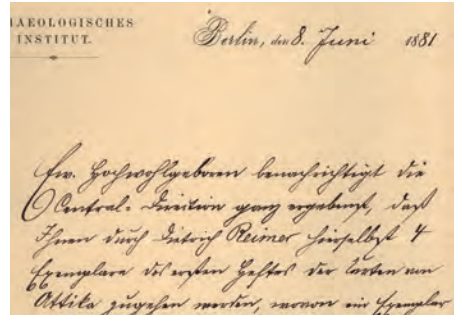
Ώρες λειτουργίας (επιστημονικό και φωτογραφικό αρχείο): Δευτέρα–Παρασκευή, 9:00–15:00
Προϊστάμενος: Joachim Heiden | Συνεργάτες: Katharina Brandt, Julia Engelhardt, Anne Fohgrub

Öffnungszeiten (Archiv und Fotothek): Montag–Freitag, 9–15 Uhr

Referent: Joachim Heiden | Mitarbeiterinnen: Katharina Brandt, Julia Engelhardt, Anne Fohgrub

2 Τίρυνθα, η μεγάλη ράμπα το 1899 |
Tiryns, Große Rampe 1899

3 Επιστολή του Mommsen στον Köhler, 8/6/1881 |
Brief Mommsens an Köhler, 8.6.1881

Die Fotothek

Die Fotosammlung der Abteilung Athen wurde um 1890 begründet. Sie zählt nicht nur zu den größten des Deutschen Archäologischen Instituts, sondern ist auch die umfangreichste Fotosammlung Griechenlands. Sie umfasst topographische Aufnahmen archäologischer Stätten ganz Griechenlands, Fotografien von Beständen archäologischer Museen sowie Aufnahmen aus den Forschungsprojekten der Athener Abteilung. Der besondere Wert liegt vor allem in den topographischen Aufnahmen vom Ende des 19. und aus den ersten Jahrzehnten des 20. Jhs. Sie dokumentieren Situationen, die sich durch die schnelle Entwicklung des Landes mittlerweile grundlegend verändert haben. Heute enthält die Sammlung mehr als 140.000 Aufnahmen nach eigenen Negativen, darunter 60.000 alte Glasnegative. Während der Bestand durch neue, nun vor allem digitale Aufnahmen weiter wächst, wird zudem die Digitalisierung der analogen Bestände vorangetrieben. Derzeit sind bereits etwa 60.000 Negative gescannt und größtenteils über die Online-Objektdatenbank ARACHNE recherchierbar.

Das Archiv

Das wissenschaftliche Archiv der Abteilung Athen beinhaltet neben der Altregistratur (Gelehrtennachlässe, Korrespondenz, Tagesablage, Verfügungen, Rechnungswesen, Jahresberichte etc.) auch die Dokumentation abgeschlossener Grabungen (z. B. Enneakrounos, Kabirion, Amyklaion, Tegea etc.) sowie ca. 800 Zeichnungen und Pläne aus dem 19. und frühen 20. Jh. und über 2.000 Landkarten. Von besonderem Wert sind ca. 11.000 Luftbilder, die das Reichsluftfahrtministerium in den Jahren 1941/1942 von weiten Teilen Griechenlands angefertigt hat.

Νέες εκδόσεις

Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Τεύχος 126, 2011

Από τη δημοσίευση του πρώτου τεύχους το 1876, το περιοδικό *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* παρουσιάζει με μια συνεχή σειρά σε ένα ευρύ και εξειδικευμένο κοινό τα τελευταία πορίσματα της έρευνας από την Ελλάδα και τις γειτονικές περιοχές, από την Προϊστορική εποχή έως την Ύστερη Αρχαιότητα, και μερικές φορές και πέραν αυτής. Η ετήσια έκδοση του περιοδικού του Ινστιτούτου Αθηνών συγκαταλέγεται, επομένως, στα έντυπα δημοσίευσης της ελληνικής αρχαιολογίας με τη μεγαλύτερη παράδοση. Με το τεύχος αρ. 126 το περιοδικό *Athenische Mitteilungen* αποκτά μια μοντέρνα μορφή που δίνει τη δυνατότητα για ένα καλύτερο συσχετισμό μεταξύ των κειμένων και των φωτογραφιών που τα συνοδεύουν και επιτρέπει την αναπαραγωγή μεγαλύτερων σχεδίων καθώς και περισσότερων έγχρωμων φωτογραφιών. Το εύρος των άρθρων είναι παραδοσιακά μεγάλο και κυμαίνεται χρονολογικά από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και τον 14^ο προχριστιανικό αιώνα μέχρι τις πρώτες συντηρήσεις χάλκινων τέχνεργων τον 19^ο μεταχριστιανικό αιώνα.

Athenaia 5

Δ. Παναγιωτόπουλος, Mykenische Siegelpraxis. Funktion, Kontext und administrative Verwendung mykenischer Tonplomben auf dem griechischen Festland und Kreta, 2014

Η διοίκηση των μυκηναϊκών ανακτόρων χρησιμοποίησε για πρώτη φορά συστηματικά, εκτός από τα γραπτά αρχεία σε πήλινες πινακίδες, πήλινα σφραγίσματα με σκοπό τον αποτελεσματικό έλεγχο της οικονομικής διαχείρισης. Ακόμα και αν η πρακτική της σφραγιστικής στα μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα της ελληνικής ηπειρωτικής χώρας και της Κρήτης δεν κάλυπτε το ευρύ φάσμα λειτουργίας άλλων γραφειοκρατικών συστημάτων της αρχαιότητας, υπήρξε θεμελιώδης για την ύπαρξη των συγκεκριμένων διοικητικών συστημάτων. Οι σφραγίδες πιέζονταν, κατά κανόνα, σε νωπό πηλό που σφράγιζε είτε το πώμα είτε το σχοινί ενός προϊόντος, ή δενόταν επάνω του πιο χαλαρά με ένα σχοινί. Διασφάλιζαν, επομένως, το προϊόν από κλοπή ή, επίσης, το προσδιόριζαν.

Η παρούσα μελέτη, βασιζόμενη σε μία λεπτομερή επισκόπηση των σχετικών ευρημάτων, προσπαθεί να απαντήσει σε αυτά τα ερωτήματα που παίζουν καθοριστικό ρόλο στην

Neuerscheinungen der Redaktion

Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Band 126, 2011

Seit dem Erscheinen des ersten Bandes im Jahre 1876 präsentieren die Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung in kontinuierlicher Folge einem breiten Fachpublikum aktuelle Forschungsergebnisse aus Griechenland und angrenzenden Gebieten von der Vorgeschichte bis in die Spätantike und teils darüber hinaus. Somit kann die jährlich erscheinende Hauszeitschrift der Abteilung Athen zu den traditionsreichsten Publikationsorganen der griechischen Altertumswissenschaft gerechnet werden. Mit Band 126 erhalten die Athenischen Mitteilungen ein neues, zeitgemäßes Format, das eine enge Verbindung textlicher und bildlicher Informationen, eine größere Wiedergabe von Plänen und einen vermehrten Abdruck von Farabbildungen erlaubt. Das Spektrum der Beiträge ist gewohnt breit und reicht chronologisch von der späten Bronzezeit im 14. Jh. vor bis zur frühen Bronzerestaurierung im 19. Jh. nach Christus.

Athenaia 5

D. Panagiotopoulos, Mykenische Siegelpraxis. Funktion, Kontext und administrative Verwendung mykenischer Tonplomben auf dem griechischen Festland und Kreta, 2014

Die mykenische Palastverwaltung hat neben den schriftlichen Aufzeichnungen auf Tontäfelchen versiegelte Tonplomben zu einer effektiven Kontrolle administrativer Vorgänge systematisch eingesetzt. Auch wenn die Siegelpraxis in den mykenischen Palastzentren des griechischen Festlands und Kretas nicht das breite Funktionsspektrum anderer bürokratischer Systeme der Antike abdeckte, war sie für das Bestehen dieser Verwaltungssysteme grundlegend. Die Siegel wurden in der Regel auf einen feuchten Tonklumpen aufgedrückt, der entweder auf den Verschluss bzw. die Verschnürung eines Gegenstands gepresst oder mittels einer Schnur lose angehängt wurde. Dabei konnten sie entweder eine sichernde oder auch eine kennzeichnende Funktion erfüllen.

Auf der Grundlage eines detaillierten Überblicks über die relevanten Funde und Befunde bemüht sich die vorliegende Studie, all jene Fragen zu beantworten, die für das Verständnis jedes antiken Siegelsystems eine Schlüsselrolle spielen, nämlich was, wie, wann und von wem gesiegelt wurde. Die Behandlung dieser Grundprobleme konzentriert

κατανόηση κάθε αρχαίου συστήματος σφραγιδογλυφίας, δηλαδή ποιο προϊόν σφραγίστηκε, πώς, πότε και από ποιον. Η μελέτη προς απάντηση των συγκεκριμένων ερωτημάτων εστιάζει στα σφραγισμένα προϊόντα, στα είδη των σφραγίδων, στο διοικητικό υπόβαθρο της χρήσης των σφραγίδων και, τέλος, στην ταυτότητα των προσώπων που σφραγίζουν. Αθροίζοντας τα νέα πορίσματα της έρευνας προκύπτει μία ολοκληρωμένη εικόνα του πλαισίου και των πρακτικών συνθηκών της σφράγισης στα μυκηναϊκά χρόνια.

Εκδότες: Katja Sporn, Reinhard Senff | Προϊστάμενος τμήματος εκδόσεων: Ulrich Thaler | Συνεργάτιδα: Ulrike Schulz

1 Εξώφυλλο του 5^{ου} τόμου
της σειράς Athenaia |
Titelblatt Athenaia 5

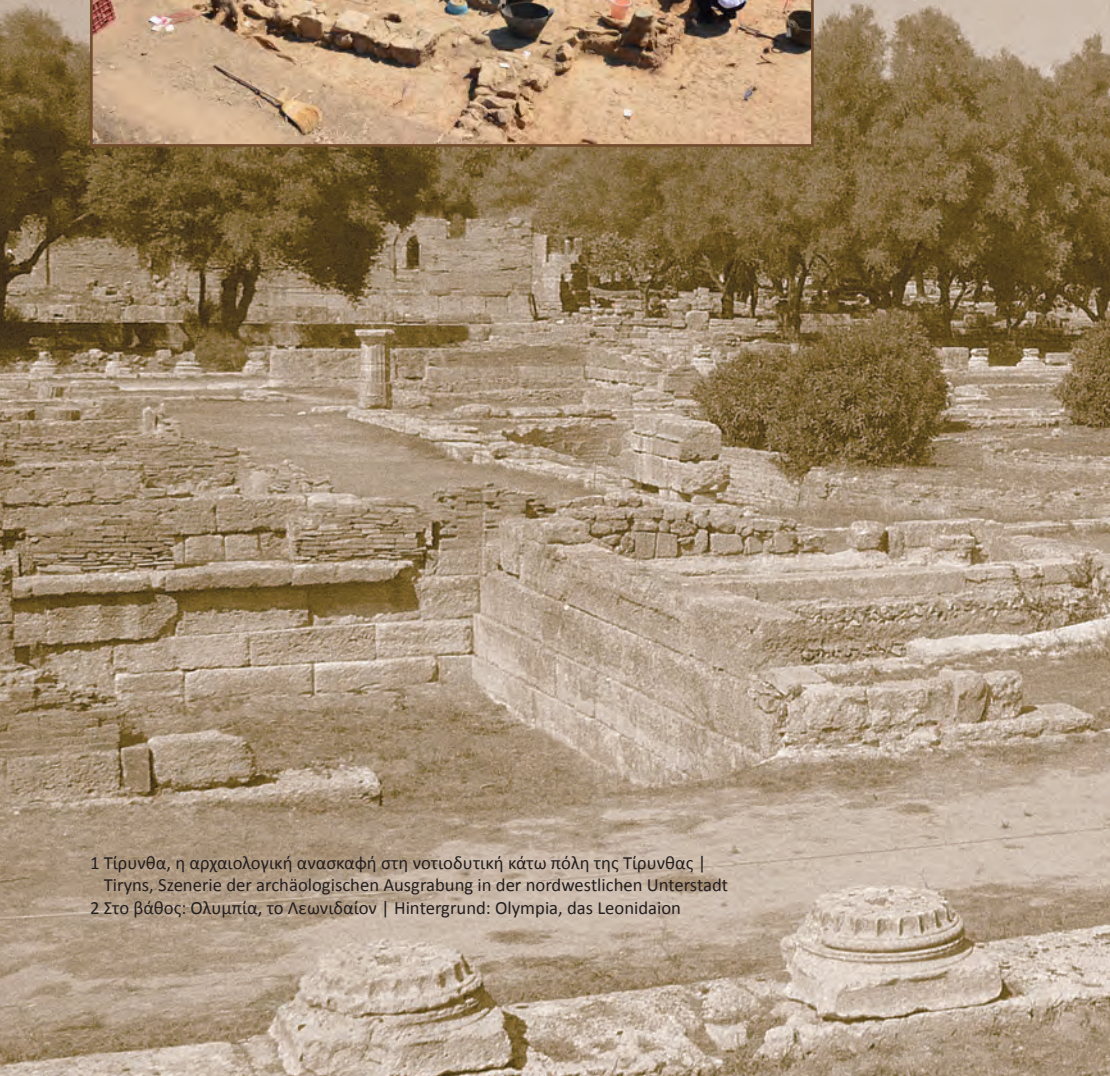

sich auf die versiegelten Gegenstände, die Versiegelungstypen, den administrativen Hintergrund der Siegelverwendung und schließlich auf die Identität der siegelnden Personen. Fügt man die gewonnenen Erkenntnisse zusammen, so ergibt sich daraus ein umfassendes Bild der Rahmenbedingungen und der praktischen Modalitäten des Siegelns in mykenischer Zeit.

Herausgeber: Katja Sporn, Reinhard Senff | Referent: Ulrich Thaler | Mitarbeiterin: Ulrike Schulz

2 Εξώφυλλο του
περιοδικού AM 126 |
Titelblatt AM 126

1 Τίρυνθα, η αρχαιολογική ανασκαφή στη νοτιοδυτική κάτω πόλη της Τίρυνθας |
Tiryns, Szenerie der archäologischen Ausgrabung in der nordwestlichen Unterstadt
2 Στο βάθος: Ολυμπία, το Λεωνιδαίον | Hintergrund: Olympia, das Leonidaion

Έρευνες πεδίου

Feldforschungen

1 Ολυμπία, ανασκαφή στα νοτιοανατολικά, σκάμμα Q 14.1 από τα νοτιοδυτικά, χώρος εργασίας | Olympia, Grabung im Südosten, Q 14.1 von Südwesten, Arbeitsfläche

2 Ολυμπία, εστία με εσχάρα στη βορειοανατολική γωνία του σκάμματος Q 14.1 | Olympia, Feuerstelle mit Grillstander in der Nordostecke von Q 14.1

Ολυμπία

Η μελέτη των ανασκαφών στο νότιο-ανατολικό τμήμα του ιερού του Διός στην Ολυμπία, που διεξάχθηκε στο πλαίσιο ενός πενταετούς προγράμματος, ολοκληρώθηκε με μια τελευταία αποστολή τον Οκτώβριο του 2014 (εικ. 1). Οι έρευνες είχαν σκοπό να αποσαφηνίσουν την οικοδομική εξέλιξη και τη χρήση του χώρου αυτού. Παρέμενε άγνωστο, αρχικά, κατά πόσο τα αρχαία στρώματα, τα οποία στο σημείο αυτό βρισκόταν κάτω από τις πολύ ψηλές προσχώσεις του Αλφειού και κάτω από τα >απορρίμματα-μπάζα< των παλαιότερων ανασκαφών, είχαν διατηρηθεί μέχρι την κοίτη του ποταμού και από ποια περίοδο προέρχονταν. Ένα επιπλέον ερώτημα που τέθηκε ήταν κατά πόσο ήταν δυνατό να εντοπιστούν ίχνη από τον ιππόδρομο, ο οποίος βρισκόταν σύμφωνα με τις αρχαίες περιγραφές ακριβώς ανατολικά της ανασκαφής. Η γεωφυσική έρευνα, τα έτη 2008 και 2009, ολόκληρης της περιοχής ανατολικά του σημερινού χώρου ανασκαφής, όπου θα πρέπει να εκτεινόταν ο >δρόμος< του ιπποδρόμου, δεν κατάφερε να εντοπίσει αρχαία κατάλοιπα. Μόνο το ιερό της Δήμητρας Χαμύνης, που αναφέρει ο Πausanias όταν περνούσε μέσα από τον ιππόδρομο, αποκαλύφθηκε τυχαία στη διάρκεια εργασιών στο αποχετευτικό δίκτυο δίπλα στο σύγχρονο δρόμο, ανατολικά του σταδίου και βρίσκεται, όπως περιγράφεται από τον Pausanias, βορείως του >δρόμου< του ιπποδρόμου, στους πρόποδες ενός χαμηλού λόφου.

Σχετικά με την τοπογραφική έρευνα του ιπποδρόμου δεν είχαμε κάποιο νέο αποτέλεσμα στην τελευταία αποστολή. Το ότι η ανέγερση του νοτιοανατολικού συγκροτήματος θερμών ολοκληρώνεται με τον περίβολο, όπως έδειξε η ανασκαφή, πρέπει να ερμηνευθεί με βεβαιότητα, ότι μια μεγαλύτερη περιοχή είχε αφεθεί σκόπιμα χωρίς κτίσματα για τη

3 Ολυμπία, κορινθιακό
κράνος κατά τη διάρκεια
της συντήρησης |
Olympia, korinthischer
Helm während der
Restaurierung

4 Ολυμπία, περικνημίδες
μετά τη συντήρηση |
Olympia, Beinschiene
nach der Restaurierung

Olympia

Die Ausgrabungen im Südostens des Zeusheiligtums von Olympia im Rahmen eines Fünfjahresprogrammes wurden mit einer letzten Kampagne im Oktober 2014 abgeschlossen (Abb. 1). Die Untersuchungen sollten die Ausdehnung der Bebauung und die Nutzung dieses Areals klären. Unklar war zunächst, wie weit sich die antiken Schichten, die hier unter meterhohen Lagen aus Schwemmerde des Alpheios und dem Schutt der früheren Ausgrabungen verborgen waren, bis zum Flussbett erhalten hatten und aus welcher Zeit sie stammten. Eine weitere Frage war, ob vom Hippodrom, das nach den antiken Beschreibungen unmittelbar östlich des Grabungsplatzes gelegen hat, irgendwelche Spuren zu finden wären. Eine geophysikalische Untersuchung des gesamten Geländes östlich des aktuellen Grabungsareals, dort, wo sich die Pferderennbahn erstreckt hat, konnte in den Jahren 2008 und 2009 keine antiken Reste orten. Lediglich das Heiligtum der Demeter Chamyne, das Pausanias bei seinem Rundgang durch das Hippodrom erwähnt, wurde zufällig bei Rohrverlegungsarbeiten neben der modernen Straße östlich vom Stadion entdeckt. Es liegt wie von Pausanias beschrieben nördlich der Rennbahn am Fuße eines niedrigen Hügels.

Im Hinblick auf das Hippodrom war auch in dieser letzten Kampagne kein neues sichtbares Ergebnis zu erzielen. Die Tatsache, dass die Bebauung mit der Hofmauer des südöstlichen Thermenkomplexes, an den sich die Grabung anschloss, aufhört, ist aber sicher so zu interpretieren, dass im Vorfeld der Pferderennbahn eine größere Fläche bewusst frei von Bebauung gelassen wurde, um die Formierung der Pferde und Wagen für den Start nicht zu behindern.

δημιουργία του «δρόμου», ώστε να μην εμποδιστεί η διαμόρφωση της αφετηρίας των αλόγων και των αμαξών.

Για την περαιτέρω χρήση της περιοχής προέκυψαν πολλές ενδείξεις. Στα βαθύτερα στρώματα της Αρχαϊκής μέχρι την πρώιμη Κλασική περίοδο εντοπίστηκαν ευρήματα που υποδεικνύουν τη χρήση της περιοχής ως τοποθεσία συγκέντρωσης των επισκεπτών στη διάρκεια των αθλητικών αγώνων. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν λάκκοι φωτιάς (*εικ. 2*), λάκκοι με στάχτη, και προπαντός πολλοί απλοί λάκκοι σκαμμένοι στη γη, που μετά τη βραχυπρόθεσμη χρήση τους κατά τη διάρκεια των αγώνων γέμιζαν με απορρίμματα, οστά, όστρακα, σκεύη και κυρίως με πολλά θραύσματα όπλων, τα οποία θα πρέπει να προέρχονταν από τρόπαια. Τα όπλα αποτελούσαν μέρος από τα τρόπαια που είχαν στηθεί στις παρυφές του σταδίου ως ευχαριστήρια αναθήματα στον Δία για τη νίκη σε μάχη, ενώ ταυτόχρονα θα έφερναν στο μυαλό των επισκεπτών στρατιωτικές επιτυχίες. Τα σημαντικότερα ευρήματα των τελευταίων ανασκαφικών περιόδων από τα φρέατα, συμπεριλαμβανομένων ενός κορινθιακού κράνους (*εικ. 3*) και πολλών περικνημίδων (*εικ. 4*), συτηρήθηκαν στη διάρκεια του έτους.

Στο χρονικό διάστημα που μεσολαβούσε μεταξύ των αγώνων είχαν εγκατασταθεί σε αυτή την περιοχή προσωρινά διάφορα εργαστήρια. Ένας μεγάλος χώρος εργασίας με κοινιάματα αποκαλύφθηκε φέτος πλήρως και πιθανά προέρχεται από ένα εργαστήριο αγγείων ως χώρος προετοιμασίας πηλού (*εικ. 1*).

Παράλληλα με τις ανασκαφές το Γ.Α.Ι. διενεργεί στην Ολυμπία σημαντικές αναστηλωτικές εργασίες που συμβάλλουν στο να αποκτήσουν οι επισκέπτες μία καλύτερη εικόνα για την αρχική μορφή των, κατά περίπτωση, πολύ άσχημα διατηρημένων αρχαίων οικοδομημάτων. Προς το παρόν εκτελούνται εργασίες για την αναστήλωση του βόρειου κίονα του αναθήματος των Πτολεμαίων (*εικ. 5*). Αυτό το μνημείο με τους δύο κίονες στήθηκε γύρω στα 270 π. Χ. μπροστά από τη στοά της Ηχούς από τον ναύαρχο Καλλικράτη για τον βασιλιά Πτολεμαίο Β΄ της Αιγύπτου και τη σύζυγό του Αρσινόη Β΄. Οι σπόνδυλοι των κιόνων έχουν ήδη συντηρηθεί και συμπληρωθεί, μετά από την οικονομική ενίσχυση του ιδρύματος Regula-Pestalozzi στη Ζυρίχη. Την περίοδο αυτή εκτελούνται εργασίες για την αποκατάσταση του κιονόκρανου και του βάθρου.

Reinhard Senff

Διεύθυνση: Reinhard Senff | Συνεργάτιδα: Sandra Zipprich | Χρηματοδότηση: Γ.Α.Ι., Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, Ίδρυμα Regula Pestalozzi, Theodor Wiegand Gesellschaft, Ίδρυμα Fritz Thyssen, Πολιτιστικό ίδρυμα της εταιρείας A. Kärcher, Musée Olympique

Leitung: Reinhard Senff | Mitarbeiterin: Sandra Zipprich | Finanzierung: DAI, A. G. Leventis Foundation, Regula Pestalozzi Stiftung, Theodor Wiegand Gesellschaft, Fritz Thyssen Stiftung, Kulturstiftung der Fa. A. Kärcher, Musée Olympique

Für andere Aktivitäten in diesem Areal kamen dagegen eine Reihe von Hinweisen zu Tage. In den tiefsten Schichten aus der archaischen bis frühklassischen Epoche fanden sich zahlreiche Belege für die Nutzung dieses Bereichs als Lagerstätte von Besuchern während der athletischen Wettkämpfe: in Form von Feuerstellen (**Abb. 2**), Aschegruben, vor allem aber mehreren einfachen, nur in die Erde gegrabenen Brunnen, die nach der kurzfristigen Nutzung während der Spiele mit Abfall, Knochen, Scherben, Geräten und vor allem vielen Fragmenten von Waffen verfüllt wurden. Die Waffen müssen einst zu Tropaia gehört haben, die am Rande des Stadions als Dank für den Sieg in der Schlacht an Zeus aufgestellt waren, gleichzeitig aber auch den Besuchern den militärischen Erfolg vor Augen führen sollten. Die wichtigsten Brunnenfunde der letzten Kampagnen, darunter ein korinthischer Helm (**Abb. 3**) und mehrere Beinschienen (**Abb. 4**) konnten im Laufe dieses Jahres restauriert werden.

In der Zeit zwischen den Spielen haben sich in diesem Areal verschiedene Werkstätten temporär niedergelassen. Eine große estrichartige Arbeitsfläche, die zur Tonbereitung einer Töpferwerkstatt gehört haben dürfte, konnte in diesem Jahr vollständig freigelegt (**Abb. 1**) werden.

Parallel zu den Ausgrabungen führt das DAI in Olympia wichtige Anastyloseprojekte durch, die dem Besucher helfen sollen, sich die ursprüngliche Gestalt der teilweise sehr stark zerstörten Bauten zu vergegenwärtigen. Augenblicklich wird an der Aufstellung der nördlichen Säule des Ptolemäerweihgeschenks gearbeitet (**Abb. 5**). Dieses Zweisäulendenkmal war um 270 v. Chr. vor der Echohalle von dem Admiral Kallikrates für seinen König Ptolemaios II. von Ägypten und dessen Gemahlin Arsinoe II. aufgestellt worden. Mit finanzieller Hilfe der Regula Pestalozzi Stiftung, Zürich, wurden inzwischen die Säulentrommeln repariert und ergänzt. Gegenwärtig wird an der Wiederherstellung des Kapitells und des Sockels gearbeitet.

Reinhard Senff

5 Ολυμπία, κιονόκρανο
του βόρειου κίονα
του αναθήματος των
Πτολεμαίων στη διάρκεια
της αποκατάστασης |
Olympia, Kapitell der
Nordsäule des Ptolemäer-
weihgeschenks während
der Restaurierung

6 Ολυμπία, νότιος λάκκος στην ανατολική λίθινη άφηση αφετηρίας | Olympia, südliche Grube an der östlichen Startschwelle

Το Στάδιο

Το 2013 αποσαφηνίστηκε πόσο είχε επεκταθεί το αρχαϊκό Στάδιο (Στάδιο Ι) προς τα δυτικά, εντός της Άλτews. Μια επιπλέον έρευνα αφορούσε τις αλλαγές στις λίθινες αφέσεις της αφετηρίας του Σταδίου ΙΙΙ. Τα τελευταία χρόνια βρέθηκαν στο δυτικό πέρας της αφετηρίας λάκκοι που ανήκουν σε μία ρωμαϊκή ύσπληγα. Ως εκ τούτου, έπρεπε να διερευνηθεί κατά πόσον υπήρχαν τέτοιοι λάκκοι και στο ανατολικό τμήμα της αφετηρίας. Τόσο στο νότιο όσο και στο βόρειο άκρο βρέθηκαν παρόμοιοι ορθογώνιοι (0,80 × 0,80 μ.), χτιστοί λάκκοι (εικ. 6. 7). Ο νότιος έχει βάθος 2 μ., ο βόρειος 1,5 μ. Τα τοιχία δεν έχουν χτιστεί με ιδιαίτερη επιμέλεια και είναι αρκετά παραμορφωμένα. Στα τοιχία επαναχρησιμοποιήθηκαν τμήματα από τις βαλβίδες της αφετηρίας όπως και λίθοι από μία παλαιότερη ύσπληγα. Επειδή δεν βρέθηκαν νομίσματα ή κεραμική στους λάκκους, χρονολογούνται με βάση μόνο τις οπτοπλίνθους που φέρουν κονίαμα, οι οποίες δεν χρονολογούνται πριν από τον 2^ο αι. μ. Χ.

Jürgen Schilbach

Ολυμπία 4D. Πρόσφατες εργασίες στη Νότια Στοά του ιερού του Διός στην Ολυμπία – η αρχιτεκτονική της και η ανάπτυξη ενός παραμετρικού ψηφιακού μοντέλου του οικοδομήματος

Η Νότια Στοά, από την οποία διατηρούνται μόνο τα θεμέλια, κατέχει εξέχουσα σημασία στο ιερό, δεδομένου ότι είναι το μοναδικό, χαρακτηριστικό κτήριο από τα τέλη της Κλασικής εποχής που με την επιμήκη όψη του δεν προσανατολίζεται προς την Άλτι, αλλά προς

7 Ολυμπία, βόρειος λάκκος
στην ανατολική λίθινη
άφεση αφιετηρίας |
Olympia, nördliche
Grube an der östlichen
Startschwelle

Das Stadion

Im Jahr 2013 konnte geklärt werden, wie weit sich das archaische Stadion (Stadion I) nach Westen in die Altis erstreckte. Eine weitere Untersuchung betraf die Veränderungen an den Startschwellen von Stadion III. In den letzten Jahren wurden an den Enden der westlichen Startschwelle Schächte gefunden, die zu einer kaiserzeitlichen Hysplex gehören. Daher sollte untersucht werden, ob es solche Schächte auch an der östlichen Startschwelle gab. Sowohl am südlichen wie auch am nördlichen Ende wurden ähnliche ausgemauerte rechteckige (0,80 × 0,80 m) Schächte gefunden (*Abb. 6. 7*). Der südliche ist 2 m tief, der nördliche 1,50 m. Die nicht sehr gut gebauten Wände sind stark deformiert. Zur Ausmauerung wurden auch Teile der Startschwellen sowie Blöcke einer älteren Hysplex verwendet. Da in den Schächten weder Münzen noch Scherben lagen, lassen sie sich nur durch vermörtelte Mauerziegel datieren. Demnach sind sie nicht vor dem 2. Jh. n. Chr. entstanden.

Jürgen Schilbach

Olympia 4D. Neue Arbeiten an der Südhalle im Zeus-Heiligtum von Olympia – archäologische Bauforschung und Entwicklung eines parametrischen digitalen Modells

Die nur noch in ihren Fundamenten erhaltene Südhalle ist innerhalb der Anlage des Heiligtums von besonderer Bedeutung, da sie das einzige markante Gebäude aus spätklassischer Zeit ist, das sich mit seiner langgestreckten Front nicht etwa der Altis zuwendet, sondern nach Süden zum Flusstal des Alpheios hin orientiert (*Abb. 8*). Neue Überlegungen zur Erschließung des Heiligtums in spätklassischer Zeit weisen dem Gebäude eine zentrale Rolle für das Verständnis der Entwicklung der südlichen Heiligtumsbereiche zu. Aus die-

την κοιλάδα του Αλφειού στα νότια (**εικ. 8**). Επαναπροσδιορίζοντας την εξέλιξη του ιερού στην Υστεροκλασική εποχή, αποδίδεται στη Νότια Στοά ένας κεντρικός ρόλος για την κατανόηση της ανάπτυξης της νότιας περιοχής του ιερού. Για το λόγο αυτό αποτυπώνεται, από το 2014, εκ νέου το κτήριο και με τις πλέον σύγχρονες μεθόδους, με σκοπό μία ολοκληρωμένη αρχαιολογική ερμηνεία και ανάλυση της αρχιτεκτονικής του.

Πυρήνα του προγράμματος αποτελεί η ανάπτυξη ενός ψηφιακού μοντέλου αναπαράστασης που απεικονίζει με εύλογο τρόπο τα συμπεράσματα της μελέτης. Μια νέα προσέγγιση αποτελεί η δοκιμαστική εφαρμογή μιας μεθόδου της αρχιτεκτονικής στην αρχαιολογική έρευνα, η οποία είναι γνωστή από το πεδίο του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού: η μέθοδος της παραμετρικής μοντελοποίησης. Με τη βοήθεια παραμετρικών συστημάτων ελέγχου διερευνώνται οι δυνατότητες, στην περίπτωση μας, της ταυτόχρονης απεικόνισης σε ένα ψηφιακό μοντέλο του ίδιου του ευρήματος, των σίγουρων και των πιθανών αναπαραστάσεων, των διαφόρων τεχνικών κατασκευής, των οικοδομικών φάσεων κτλ.

Πρόκειται, λοιπόν, για ένα δυναμικό ή >συνειρμικό< μοντέλο που περικλείει πολλές πληροφορίες, το οποίο περιλαμβάνει μια πρόσθετη διάσταση (>4D<), η οποία δεν μπορεί να απεικονιστεί σε ένα συμβατικό, στατικό τρισδιάστατο μοντέλο (**εικ. 9**).

Ερευνητικό αντικείμενο του έργου ΟΛΥΜΠΙΑ 4D αποτελεί η ανάπτυξη και η κριτική θεώρηση της παραμετρικής μεθόδου αναπαράστασης μαζί με την επιστημονική μελέτη της Νότιας Στοάς.

Dorothea Roos

8 Ολυμπία, η Νότια Στοά | Olympia, die Südhalle

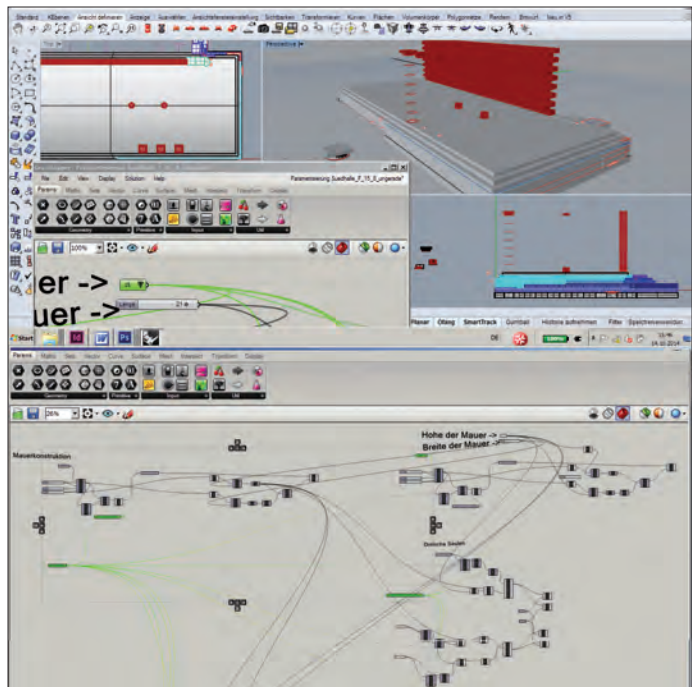

sem Grund werden seit 2010 die Reste des Baus für eine umfassende archäologisch-bau-
forscherische Bearbeitung mit modernen Methoden der Bauaufnahme dokumentiert.

Kern des Projektes ist die Entwicklung eines digitalen Rekonstruktionsmodells, das die
bei der Bearbeitung gewonnenen Erkenntnisse nachvollziehbar abbildet. Ein neuer Ansatz
ist dabei die Erprobung einer Methode für die Bauforschung, die aus dem Bereich des archi-
tektonischen Entwerfens bekannt ist: das Verfahren des parametrischen Modellierens.
Mit Hilfe parametrischer Reglersysteme sollen in unserem Falle die Möglichkeiten der
gleichzeitigen Darstellung von Befund, gesicherter und wahrscheinlicher Rekonstruktion,
Konstruktionsvarianten, Bauphasen etc. im digitalen Modell ausgelotet werden. Damit
handelt es sich um ein um viele Informationen erweitertes dynamisches oder ›assoziati-
ves‹ Modell, das eine zusätzliche Dimension (›4D‹) birgt, die im herkömmlichen statischen
3D-Modell nicht abbildbar ist (*Abb. 9*).

Die Entwicklung und kritische Diskussion des parametrischen Rekonstruktionsverfah-
rens ist neben der wissenschaftlichen Auseinandersetzung mit der Südhalle zentraler For-
schungsgegenstand des Projektes ›Olympia 4D‹.

Dorothea Roos

9 Ολυμπία, η Νότια
Στόα, το μοντέλο με το
διάγραμμα | Olympia,
Südhalle, Modell mit
Schaltplan

10 Ολυμπία, μετρήσεις και αρχιτεκτονική αποτύπωση στο Λεωνίδαϊον, Οκτώβριος 2014 | Olympia, Vermessung und Bauaufnahme im Leonidaion, Oktober 2014

11 Ολυμπία, το Λεωνίδαϊον | Olympia, das Leonidaion

Το Λεωνίδαϊον

Το Λεωνίδαϊον, που έλαβε την ονομασία του από τον δωρητή του Λεωνίδα τον Νάξιο, βρίσκεται νοτιοδυτικά της Άλτεις και, με ένα εμβαδόν πάνω από 6000 τ. μ. (74,8 × 81,08 μ.), ανήκει στα μεγαλύτερα κτίρια της Ολυμπίας (εικ. 10. 11). Το υστεροκλασικό περίστυλο κτίριο με την ιωνική κιονοστοιχία που επικαλύπτει τα θεμέλια προγενέστερου κτιρίου έχει υποστεί ριζικές αλλαγές στους Ρωμαϊκούς χρόνους και μέχρι την καταστροφή του στην Ύστερη Αρχαιότητα εξακολουθούσε να διαμορφώνεται με διάφορες χρήσεις. Με τη νέα μελέτη της ιστορίας της αρχιτεκτονικής του Λεωνίδαίου μπορούμε, επομένως, να παρακολουθήσουμε, εκτός από την ιστορία της αρχιτεκτονικής και των χρηστικών φάσεων του κτιρίου, σημαντικούς σταθμούς στην ύστερη εξέλιξη ολόκληρου του ιερού.

Σκοπός της διδακτορικής διατριβής που ξεκίνησε στις αρχές του 2014, είναι μέσω της νέας μελέτης ολόκληρης της ιστορίας της αρχιτεκτονικής του Λεωνίδαίου, να διερευνηθεί ξεχωριστά η ιστορία του οικοδομήματος και των χρήσεων του και κατόπιν τα συγκεκριμένα αποτελέσματα να ερμηνευτούν σε ένα γενικότερο, χρονολογικό και τοπογραφικό πλαίσιο ολόκληρου του ιερού. Θα πρέπει, μεταξύ άλλων, να εξεταστεί κατά πόσο το Λεωνίδαϊον είχε χρησιμοποιηθεί, ήδη στην πρώτη φάση του, ως ξενώνας με χώρους συμποσίων, όπως αυτό βεβαιώνεται στη Ρωμαϊκή εποχή από τον Πausanias (Πaus. 5.12. 5), ή ποιές άλλες λειτουργίες μπορεί να είχε το κτίριο. Άλλα σημαντικά ερωτήματα αποτελούν ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός και η μετρολογία του Λεωνίδαίου, καθώς και η στυλιστική του κατάταξη. Τέλος, τα αποτελέσματα της έρευνας θα χρησιμοποιηθούν για μία γενικότερη θεώρηση της αρχιτεκτονικής ιστορίας του οικοδομήματος.

Claudia Mächler

Das Leonidaion

Das Leonidaion, welches nach seinem Stifter Leonides aus Naxos benannt ist, befindet sich südwestlich der Altis und gehört mit einer Grundfläche von über 6000 Quadratmetern (74,8 × 81,08 m) zu den größten Gebäuden Olympias (**Abb. 10. 11**). Der von einer ionischen Säulenhalle umgebene spätklassische Peristylbau, der die Fundamente einer Vorgängerbebauung überlagert, wurde in römischer Zeit tiefgreifenden Umbaumaßnahmen unterzogen und ist bis zu seiner Zerstörung in spätantiker Zeit weiter- und umgenutzt worden. Durch die bauhistorische Neubearbeitung des Leonidaion können daher über die Bau- und Nutzungsgeschichte des Gebäudes hinaus auch wichtige Stationen in der Spätentwicklung des gesamten Heiligtums nachvollzogen werden.

Ziel des im Frühjahr 2014 in Angriff genommenen Dissertationsvorhabens ist es, durch die umfassende bauforscherische Neubearbeitung des Leonidaions eine differenzierte Bau- und Nutzungsgeschichte des Gebäudes zu erarbeiten und diese im chronologischen wie topographischen Kontext des Gesamtheiligtums zu verankern. Dabei soll u. a. die These untersucht werden, dass das Leonidaion bereits in seiner ersten Bauphase als Gästehaus mit Banketträumen genutzt wurde, wie dies für die römische Zeit durch Pausanias (Paus. 5, 12, 5) bezeugt ist, oder welche andere Funktionen das Gebäude möglicherweise hatte. Einen weiteren, wichtigen Aspekt bilden Überlegungen zum Entwurf und zur Metrologie des Leonidaion sowie dessen stilistische Einordnung. Abschließend werden die erzielten Forschungsergebnisse zu einer architekturhistorischen Würdigung des Gebäudes zusammengeführt.

Claudia Mächler

12 Ολυμπία, το Μητρώον, πριν από την τοποθέτηση των αρχιτεκτονικών μελών επί του θεμελίου. Μπροστά και δεξιά τα κατάλοιπα της τριβαθμίδωτης κρηπίδας | Olympia, der in-situ-Bestand des Metroon ohne die heute auf dem Fundament aufgestellten Bauglieder. Im Vordergrund rechts die Reste der dreistufigen Krepis

Το Μητρώον: η Αρχιτεκτονική

Οι εργασίες για μία νέα δημοσίευση της αρχιτεκτονικής του Μητρώου ξανάρχισαν το Δεκέμβριο του 2013, μετά από μία μακροχρόνια διακοπή. Ο ναός είναι ο μικρότερος και ο πλέον διαλυμένος από τους τρεις δωρικούς περίπτερους ναούς στην Άλτι της Ολυμπίας.

Ο ναός που ανεγέρθηκε γύρω στα 400 π. Χ. και έχει κερδίσει ελάχιστα μία θέση στη βιβλιογραφία, ανήκει, από τυπολογική άποψη, στην αρχή της Υστεροκλασικής εποχής. Η μικρή του κάτοψη με 6×11 κίονες επιδεικνύει, ήδη στο επίπεδο της θεμελίωσης, ένα υψηλό βαθμό συστηματοποίησης στον αρχιτεκτονικό του σχεδιασμό (εικ. 12). Οι αρμοί των κατώτερων δόμων του θεμελίου δίνουν επακριβώς τη θέση των κίωνων της περιστασης: η απόσταση κάθε δύο αρμών στις προσόψεις αντιστοιχεί ακριβώς στο μεταξόνιο, κάτι που ισχύει και για τα συντετμημένα γωνιακά μεταξόνια. Οι αρμοί στους δύο δόμους των μακρών πλευρών μας δίνουν το ορθογώνιο του στυλοβάτη, ή καλύτερα το ορθογώνιο που σχηματίζεται από τους άξονες των κίωνων της περιστασης.

Ο ναός που αρχικά ήταν αφιερωμένος στη Μητέρα των Θεών, αφιερώθηκε στην εποχή του Αυγούστου, εκ των υστέρων, στη λατρεία του ρωμαίου αυτοκράτορα. Τα αγάλματά με αρχική θέση στο σηκό του ναού διατηρούνται με μία ασυνήθιστη πληρότητα. Η νέα δημοσίευση της αρχιτεκτονικής, που συμβάλλει σε μία ακριβέστερη αναπαράσταση του σηκού, προσφέρει μερικά πρόσθετα στοιχεία για την υλοποίηση του αυτοκρατορικού προγράμματος των αγαλμάτων.

Wilhelm Osthues

13 Ολυμπία, σπόνδυλος της περίπτωσης του Μητρώου με τετράγωνη »εντορμία γόμφου« που προέκυψε από την μεταποίηση παλαιότερης κυκλικής εντορμίας για την τοποθέτηση στύλου (;), και εντορμία για την επιδιόρθωση μίας ράβδωσης | Olympia, Säulentrommel der Ringhalle des Metroon mit aus runder Einlassung für Pfosten (?) umgearbeiteter »Dübelkassette« und Einlassung für ein Flickstück der Kannelur

Das Metroon: die Architektur

Die Arbeiten für eine Neuvorlage der Architektur des Metroon werden seit Dezember 2013 nach längerer Unterbrechung fortgesetzt. Der Tempel ist der kleinste und der am stärksten zerstörte der drei dorischen Ringhallentempel in der Altis von Olympia.

Der um 400 v. Chr. errichtete Bau, der in der Literatur bisher wenig beachtet wurde, steht entwicklungsgeschichtlich am Beginn der späten Klassik. Sein gedrungener Grundriss mit 6×11 Säulen zeigt bereits im Fundament ein Höchstmaß an Systematisierung des Entwurfs (**Abb. 12**). So gibt der Fugenschnitt der untersten Fundamentlagen die Position der Säulen der Peristase nahezu exakt wieder: Der Abstand von jeweils zwei Querfugen entspricht dem Joch, was auch für die kontrahierten Eckjoches gilt. Die Längsfugen der beiden Schichten entsprechen dem Stylobat-Rechteck bzw. dem Achsenkreuz der Säulenhstellung.

Der ursprünglich der Göttermutter geweihte Tempel wurde in augusteischer Zeit dem Kult der römischen Kaiser umgewidmet. Die in der Cella aufgestellten Statuen sind in ungewöhnlicher Vollständigkeit erhalten. Die Neuvorlage der Architektur, die eine genauere Rekonstruktion des Kernbaus ermöglicht, gibt einige zusätzliche Anhaltspunkte für die Realisierung des kaiserzeitlichen Statuenprogramms.

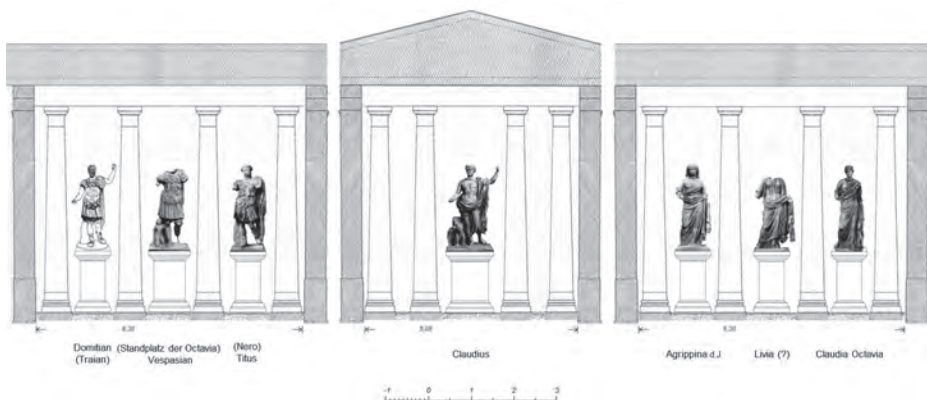
Wilhelm Osthuess

Τα ρωμαϊκά μαρμάρινα αγάλματα στην Ολυμπία και η θέση τους στο ιερό

Τα ρωμαϊκά μαρμάρινα αγάλματα στην Ολυμπία μελετώνται τόσο σε συνάρτηση με το πρόγραμμα του οποίου αποτελούσαν μέρος όσο και σε συνάρτηση με τα ενεπίγραφα βάθρα τους και την αρχική τους θέση, είτε στο ύπαιθρο είτε εντός των κτισμάτων του ιερού. Σημαντικές συμβολές για την ερμηνεία των γλυπτών αποτελούν η ανάλυση των επιγραφών στα βάθρα τους (K. Hallof) και η ανάλυση του αρχιτεκτονικού πλαισίου που τα περιέβαλλε (W. Osthus).

Αυτό θα διερευνηθεί στο παράδειγμα του Μητρώου, όπου πρόσφατα μελετήθηκε το αγαλματικό του πρόγραμμα. Τα γλυπτά απεικονίζουν την αυτοκρατορική οικογένεια, αρχίζοντας από τον Κλαύδιο ως τον Τραϊανό, και μπορούν να αναπαρασταθούν αλλαγές συνδυασμών και επεκτάσεις του αρχικού προγράμματος (εικ. 14). Η θέση τους μεταξύ των κιόνων του σηκού πολλαπλασιάζει, με ουσιαστικό τρόπο, την επίδραση που αυτά ασκούσαν. Η αναπαράσταση της αρχιτεκτονικής παραμένει, προς το παρόν, προσωρινή και αναμένουμε τα αποτελέσματα του W. Osthus που αποτυπώνει το ναό εκ νέου.

Renate Bol

14 Ολυμπία, η ομάδα της αυτοκρατορικής οικογένειας στο Μητρώον, Φάση III | Olympia, die Gruppe des Kaiserhauses im Metroon, Phase III der Ausstattung

Die Marmorstatuen der römischen Kaiserzeit aus Olympia im Kontext ihrer Aufstellung

Die Marmorstatuen der römischen Kaiserzeit in Olympia werden im Hinblick auf ihre programmatische Aussage und im Kontext der Inschriften auf den Basen und der Aufstellung sowohl im Freien als auch innerhalb der Architektur untersucht. Wichtige Beiträge für die Interpretation der Skulpturen liefern die Analyse der Inschriften auf den Basen (K. Hallof) und der architektonischen Umgebung (W. Osthues).

Am Beispiel der neuerschlossenen Ausstattung des Metroon soll dies verdeutlicht werden. Die Statuen repräsentieren das Kaiserhaus, beginnend mit Claudius bis hin zu Traian, wobei sich wechselnde Zusammenstellungen und Erweiterungen des ursprünglichen Programms rekonstruieren lassen (*Abb. 14*). Ihre Aufstellung innerhalb der Säulen der Cella steigert wesentlich die repräsentative Wirkung; die Rekonstruktion der Architektur kann hier nur vorläufig sein und bedarf noch der Arbeitsergebnisse von W. Osthues, der mit der Neuaufnahme des Tempels beschäftigt ist.

Renate Bol

Τίρυνθα

Η ζωή σε μία νέα γειτονιά του 12^{ου} αιώνα π. Χ.

Γύρω στα 1200 π. Χ. όλα τα μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα καταστράφηκαν από πυρκαγιές. Τα αίτια αυτής της κατάρτησης είναι αμφιλεγόμενα και από κάποιους ερευνητές συσχετίζονται με σεισμούς, ενώ από άλλους με πολεμικές αντιπαραθέσεις. Εξαιτίας τους εξαφανίστηκαν εντυπωσιακά αρχιτεκτονικά έργα, όπως ανάκτορα, κυκλώπεια οχυρωματικά τείχη, τοξωτά οξυκόρυφα κτίσματα και εκτεταμένα οδικά δίκτυα, όπως επίσης και η γραφή, η διοίκηση, και η ηγετική μορφή με τον τίτλο του άνακτα, για τα οποία μας πληροφορούν κείμενα της ανακτορικής περιόδου του 14^{ου} και 13^{ου} αι. π. Χ. σε Γραμμική Β' γραφή. Μέχρι τη δεκαετία του 1960 η έρευνα υποστήριζε ότι, ως αποτέλεσμα αυτής της εκτεταμένης καταστροφής τα παλαιότερα ανακτορικά κέντρα συρρικνώθηκαν πολύ και εν μέρει εγκαταλείφθηκαν, και ότι ο μυκηναϊκός πολιτισμός γενικότερα βυθίστηκε στους Ύσκοτεινούς Αιώνες. Από τότε εξειδικευμένα ερευνητικά προγράμματα οδήγησαν στο συμπέρασμα, ότι δεν είναι δυνατό να υπάρξει ένα ενιαίο πόρισμα για τη μετα-ανακτορική περίοδο του μυκηναϊκού πολιτισμού στα έτη 1200 ως 1050 περίπου π. Χ., διότι υφίστανται εξαιρετικές διαφορές μεταξύ των εκάστοτε περιοχών αναφορικά με τις επιπτώσεις της ρήξης που επήλθε γύρω στα 1200 π. Χ. Πουθενά αυτό δεν είναι πιο εμφανές από ότι στην Τίρυνθα, η οποία – σε αντίθεση με τα υπόλοιπα πρώην ανακτορικά κέντρα – παρέχει αμέσως μετά την καταστροφή του ανακτόρου μαρτυρίες πολιτικής εξυγίανσης, στο πλαίσιο της οποίας εκτελέστηκαν νέα οικοδομικά προγράμματα. Προς έκπληξή μας, φαίνεται ότι υπό αυτές τις συνθήκες πραγματοποιήθηκε και η επέκταση της περιοχής κατοίκησης.

Δεν υπάρχει άλλο μέρος του οικισμού, εκτός από την περιοχή του ανακτόρου στην Άνω Ακρόπολη, στο οποίο αυτή η εξαιρετική δυναμική να ξεδιπλώνεται τόσο ξεκάθαρα όπως στο βόρειο τμήμα της κάτω πόλης. Εκεί, ένας ποταμός που έρρεε από την ενδοχώρα υπερχειλίζει στη διάρκεια του 13^{ου} αι. π. Χ. τόσο συχνά ώστε η ανακτορική εξουσία αποφάσισε να εκτρέψει το ποτάμι σε μία νέα κοίτη δημιουργώντας ένα φράγμα στον άνω ρου του ποταμού. Εκτός από την αποτροπή της επαναλαμβανόμενης υπερχειλίσης του ποταμού, η προοπτική της ανοικοδόμησης νέων εκτάσεων βορείως της Ακρόπολης θα πρέπει να υπήρξε ένας από τους παράγοντες που έδωσαν το έναυσμα για την εκτέλεση αυτού του τεράστιου κατασκευαστικού έργου. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, φαίνεται ότι μετά την καταστροφή του ανακτόρου δημιουργήθηκε από τις αρχές του 12^{ου} αι. π. Χ. μία νέα οικιστική ζώνη στα αποξηραμένα πλέον ιζήματα του ποταμού. Αυτή η άμεση και απρόσκοπτη σύνδεση με μεγάλα οικοδομικά έργα της ανακτορικής εποχής συνηγορεί στο ότι οι νέοι διαχειριστές του έργου σχετίζονταν με ηγετικούς κύκλους αξιωματούχων της απερχόμενης ανακτορικής περιόδου.

Η ανασκαφή στη βορειοδυτική κάτω πόλη που άρχισε το 2013 με συνεργασία της Εφορείας Ναυπλίου της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, του Γ.Α.Ι. και του πανεπι-

Tiryns

Leben in einem Neubaugebiet des 12. Jahrhunderts v. Chr.

In der Zeit um 1200 v. Chr. gingen alle mykenischen Palastzentren in Feuersbrünsten unter, deren Ursachen kontrovers diskutiert und von einigen Forschern in Erdbeben, von anderen in Kriegshandlungen gesucht werden. Daran anschließend verschwanden eindrucksvolle architektonische Werke wie Paläste, kyklopische Befestigungsmauern, Gewölbebauten und ausgedehnte Straßensysteme ebenso wie Schriftlichkeit, Administration und die Herrschergestalt mit dem Titel »wanax«, von der uns die in der Linear B-Schrift verfassten Texte der Palastzeit des 14. und 13. Jhs. v. Chr. berichten. Bis in die 1960er-Jahre hinein ging die Forschung davon aus, dass als Folge dieses umfassenden Zerstörungshorizontes die vormaligen Palastzentren stark schrumpften, wenn nicht sogar teilweise verlassen wurden, und, wie die mykenische Kultur im Allgemeinen, in »Dunklen Jahrhunderten« versanken. Seitdem erzielte Forschungsergebnisse haben indes zu der Erkenntnis geführt, dass ein pauschales Urteil über den letzten, nachpalastzeitlichen Abschnitt der mykenischen Kultur zwischen ca. 1200–1050 v. Chr. nicht möglich ist, da es gravierende regionale Unterschiede in den Auswirkungen des Einschnitts um 1200 v. Chr. gegeben hat. Nirgends wird dies deutlicher als in Tiryns, das – anders als alle anderen vormaligen Palastzentren – schon bald nach der Palastzerstörung wieder Belege einer politischen Konsolidierung erkennen lässt, im Rahmen derer neue Bauprojekte verwirklicht wurden. Überraschenderweise scheint es hierdurch sogar zu einer Ausdehnung der besiedelten Fläche gekommen zu sein.

Es gibt, abgesehen von dem Palastareal auf der Oberburg, keinen anderen Siedlungsteil, in dem sich diese außergewöhnliche Dynamik derart klar manifestiert wie in der nördlichen Unterstadt. Dort hatte im Laufe des 13. Jhs. v. Chr. ein aus dem Hinterland kommender Fluss mehrfach für Überschwemmungen gesorgt, sodass sich die palatialen Machthaber dazu entschlossen, ihn mithilfe eines am Oberlauf angelegten Dammes in ein neues Bett umzuleiten. Neben der Bannung der von dem Fluss ausgehenden Überschwemmungsgefahr wird die Gewinnung neuen Baulandes nördlich der Akropolis einer der Faktoren gewesen sein, die den Ausschlag zur Durchführung dieser gewaltigen Baumaßnahme gegeben hat. Nach den bisher verfügbaren Indizien scheint aber erst nach Zerstörung des Palastes, ab dem frühen 12. Jh. v. Chr. auf den trockengefallenen Flusssedimenten ein neuer Siedlungsteil geschaffen worden zu sein. Dass man in jener Zeit so nahtlos an palastzeitliche Bauplanungen anschließen konnte, spricht dafür, dass die für die neuen Bauvorhaben Verantwortlichen sich aus dem Kreis der Würdenträger der ausgehenden Palastzeit rekrutierten.

Eine im Jahr 2013 begonnene und in Zusammenarbeit zwischen der Ephorie Nauplio des griechischen Antikendienstes, dem DAI und der Universität Heidelberg durchgeführte

1 Τίρυνθα, άποψη μίας μυκηναϊκής οικίας του 12^{ου} αι. π. Χ. που καταστράφηκε από φωτιά, με ευρήματα στο δάπεδό της | Tiryns, Ansicht eines durch einen Brand zerstörten mykenischen Hauses des 12. Jhs. v. Chr. mit Funden auf seinem Fußboden

στημίου της Χαϊδελβέργης, έθεσε ως στόχο την καλύτερη κατανόηση της νέας δυναμικής των οικιστικών σχεδιασμών που τον 12^ο αι. π. Χ. διαμόρφωσαν αυτό το χώρο (εικ. 3). Επειδή όλη αυτή η ζώνη ήταν προηγουμένως ακατοίκητη, δόθηκε η σπάνια ευκαιρία στους κατοίκους αμέσως μετά τα 1200 π. Χ. να σχεδιάσουν τη νέα οικιστική ζώνη χωρίς να πρέπει να λάβουν υπόψη τους προγενέστερα κτίσματα. Αισιοδοξούμε, λοιπόν, μέσω της ανάλυσης της αρχιτεκτονικής και του οικιστικού εξοπλισμού, να αντιληφθούμε εκείνα τα πολιτιστικά πρότυπα και πρακτικές, βάσει των οποίων οι κάτοικοι διαμόρφωσαν την καθημερινότητά τους. Για την πραγματοποίηση των παραπάνω ερευνητικών στόχων θα εφαρμοσθεί στην ανασκαφή μια σειρά από νέες μεθόδους μικροαρχαιολογίας, που μπορούν να μας διαφωτίσουν σχετικά με το πώς, για παράδειγμα, χρησιμοποιούνταν συγκεκριμένοι χώροι και οι εγκαταστάσεις τους, ποιά ζώα και φυτά καταναλώνονταν, πώς χρη-

2 Τίρυνθα, άποψη της κατάστασης εύρεσης ενός ανθρωπόμορφου τελετουργικού αγγείου με τρεις επικοινωνούντες δακτυλίους και στόμιο σε μορφή κεφαλής, το οποίο καταστράφηκε σκόπιμα | Tiryns, Ansicht der Fundsituation eines intentionell zerstörten, aus drei kommunizierenden Ringen und einem menschlichen Kopf bestehenden Ritualgefäßes

Ausgrabung in der nordwestlichen Unterstadt von Tiryns hat es sich zum Ziel gesetzt, die sich in diesem Teil des Ortes entfaltende neue Dynamik von Siedlungsplanungen des 12. Jhs. v. Chr. besser zu verstehen (*Abb. 3*). Da die gesamte Zone vorher unbebaut war, bot sich für die Menschen der Jahrzehnte nach 1200 v. Chr. die seltene Gelegenheit, die Neubebauung zu planen, ohne auf ältere Gebäude Rücksicht nehmen zu müssen. Es besteht somit die Hoffnung, aus der Analyse der Architektur und ihrer Einrichtung Einblicke in jene kulturellen Normen und Praktiken zu gewinnen, auf Grundlage derer die Bewohner ihre Lebenswelt gestalteten. Um dies zu ermöglichen, werden in der von der Deutschen Forschungsgemeinschaft geförderten Ausgrabung in Zusammenarbeit von Forschern aus Griechenland, Israel, den USA, Kanada, den Niederlanden und Deutschland eine Vielzahl neuer mikroarchäologischer Verfahren eingesetzt, die Aufschlüsse darüber geben können, wie z. B. Räume und darin befindliche Installationen genutzt, welche Tiere und Pflanzen gegessen, wie Objekte verwendet wurden, was in Gefäßen enthalten war oder auf Mahlsteinen gerieben wurde.

Die Ergebnisse der bisherigen Ausgrabungen zeigen, dass sich das untersuchte Areal in besonderem Maße dafür eignet, die genannten Ziele zu erreichen. Nur wenige Zentimeter unter der heutigen Oberfläche konnten gut erhaltene Architekturreste des 12. Jhs. v. Chr. freigelegt werden, die in mehreren Bebauungsschichten übereinander liegen. Die Besiedlung scheint nicht wesentlich länger als bis ca. 1130 v. Chr. angedauert zu haben, da der

σιμοποιούνταν συγκεκριμένα αντικείμενα, τί περιείχαν τα αγγεία ή τί αλέθονταν στις μυλόπετρες. Η ανασκαφή και τα επιμέρους ερευνητικά προγράμματα πραγματοποιούνται με δαπάνη του Γερμανικού Ιδρύματος Ερευνών και σε συνεργασία με ερευνητές από την Ελλάδα, το Ισραήλ, τις Η.Π.Α., τον Καναδά, την Ολλανδία και τη Γερμανία.

Τα αποτελέσματα των πρόσφατων ανασκαφών δείχνουν ότι η περιοχή της έρευνάς μας είναι ιδιαίτερα κατάλληλη για την επίτευξη των παραπάνω στόχων. Μόνο μερικά εκατοστά κάτω από τη σημερινή επιφάνεια αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του 12^{ου} αι. π. Χ. σε καλή κατάσταση διατήρησης, τα οποία βρίσκονται σε πολλά επάλληλα οικιστικά στρώματα. Ο οικισμός δεν φαίνεται να διήρκησε πολύ περισσότερο από τα 1130 π. Χ., διότι η μεσαία και τελευταία περίοδος της μετα-ανακτορικής περιόδου δεν διαπιστώνονται στα ευρήματα. Οι μέχρι τώρα ανασκαμμένες οικίες αναπτύσσονταν γύρω από αίθρια, στα οποία οι κάτοικοί τους διέμεναν και ασκούσαν οικονομικές δραστηριότητες. Ιδιαίτερα επιμελώς είχαν κατασκευαστεί οι εστίες που βρίσκονταν τόσο μέσα, όσο και έξω από τα σπίτια. Τις περισσότερες φορές χρησιμοποιούσαν ως υπόβαθρο μίας εστί-ας μία στρώση από όστρακα την οποία κάλυπταν με λεπτή στρώση πηλού, στη λεία και επιχρισμένη όψη του οποίου μαγείρευαν. Σε τουλάχιστον μία περίπτωση ένα σπίτι καταστράφηκε από πυρκαγιά, με αποτέλεσμα να σφραγιστεί ένα ολόκληρο σύνολο αγγείων και άλλων οικιακών αντικειμένων στο δάπεδό του (*εικ. 1*). Σε μία από τις αυλές βρέθηκαν κατάλοιπα αρκετών, μεγάλων κλιβάνων, η χρήση των οποίων δεν έχει ακόμη διευκρινιστεί. Οι κατόψεις των οικιών που ανασκάφηκαν και η διάταξή τους γύρω από αίθρια αντιστοιχούν ως προς τη θέση και τον προσανατολισμό τους, ακριβώς στα ευρήματα προηγούμενων ανασκαφών σε άλλα σημεία της βόρειας κάτω πόλης. Φαίνεται ότι η νέα οικιστική ζώνη χτίστηκε πολύ μεθοδικά και σύμφωνα με ένα συγκεκριμένο σχέδιο. Η εύρεση ενός αποχετευτικού αγωγού, που διένυε το τμήμα του οικισμού που ερευνήθηκε, υποδηλώνει έναν κοινοτικό σχεδιασμό και ένα συγκεκριμένο βιοτικό επίπεδο. Αυτή είναι η δεύτερη φορά που αποδεικνύεται στην Τίρυνθα, ότι τέτοια μέτρα αστικής υποδομής κατ'εξοχήν χαρακτηριστικά της ανακτορικής περιόδου, πραγματοποιήθηκαν επίσης και στις δεκαετίες μετά την καταστροφή του ανακτόρου. Τα ευρήματα επίσης αποδεικνύουν, ότι μετά το τέλος της ανακτορικής εποχής δεν κατέρρευσαν οι εξωτερικές σχέσεις, καθώς οι κάτοικοι του οικισμού είχαν επαφές με την Κρήτη, την Κύπρο και τη νότια Ιταλία.

Ένα αινιγματικό εύρημα ήρθε στο φως σε ένα μικρό λάκκο, δίπλα στον τοίχο μίας οικίας (*εικ. 2*). Εκεί βρέθηκαν τα όστρακα από ένα ανθρωπόμορφο τελετουργικό αγγείο, το οποίο θρυμματίσθηκε σκόπιμα σε όσο το δυνατόν περισσότερα κομμάτια πριν την απόθεσή του, με στόχο να καταστεί αδύνατη η περαιτέρω χρήση του. Το αγγείο, η συντήρηση του οποίου δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί, φέρει γραπτό διάκοσμο και αποτελεί ένα ρυτό διαμορφωμένο ως μία ιδιόρρυθμη πρόχους, το σώμα της οποίας απαρτιζόταν από τρεις συγκοινωνούντες δακτυλιόσχημους κυλίνδρους κυκλικής διατομής. Από το ως ανθρωπόμορφη κεφαλή διαμορφωμένο στόμιο του αγγείου μπορούσε να χυθεί υγρό, το οποίο

mittlere und späte Abschnitt der mykenischen Nachpalastzeit sich kaum in den Funden nachweisen lässt. Die bisher ausgegrabenen Häuser sind um Höfe herum angeordnet, in denen gewohnt und gewirtschaftet wurde. Besonders sorgfältig konstruiert wurden die Herde, die sich sowohl innerhalb als auch außerhalb von Häusern befinden. Meist verwendete man eine Lage von Scherben als Untergrund eines Herdes und bedeckte diese mit einer dünnen Schicht aus Lehm, auf deren glatt gestrichener Oberfläche gekocht wurde. In mindestens einem Fall ist ein Haus bei einem Brand zerstört worden, wodurch ein ganzes Ensemble von Gefäßen und anderen Einrichtungsgegenständen auf dem Fußboden versiegelt wurde (*Abb. 1*). In einem der Höfe fanden sich Reste mehrerer großer Öfen, deren Verwendungszweck noch nicht geklärt werden konnte. Die freigelegten Grundrisse von Häusern und deren Gruppierung um Höfe entsprechen in Lage und Ausrichtung genau jenen Befunden, die bereits bei früheren Ausgrabungen in anderen Teilen der nördlichen Unterstadt nachgewiesen wurden. Es scheint, dass der neue Siedlungsteil sehr systematisch und nach einem festen Schema erbaut wurde. Auf kommunale Planung und einen gewissen Lebensstandard verweist auch die Auffindung eines Entwässerungskanal, der den untersuchten Teil der Siedlung durchzog. Dies ist erst der zweite Beleg aus Tiryns, dass derartige, an sich für die Palastzeit kennzeichnende Maßnahmen urbaner Infrastruktur auch noch in den Jahrzehnten nach der Zerstörung des Palastes ausgeführt wurden. Dass nach dem Ende des Palastes auch die Fernbeziehungen nicht zusammengebrochen sind, belegen Funde, aus denen sich Kontakte der Einwohner der Siedlung zu Kreta, Zypern und Süditalien ablesen lassen.

Ein rätselhafter Fund kam in einer kleinen Grube, die neben der Mauer eines Hauses angelegt wurde, zum Vorschein (*Abb. 2*). Darin fanden sich die Teile eines anthropomorphen Ritualgefäßes, das vor seiner Deponierung absichtlich in möglichst viele Teile zerbrochen wurde, wohl, um eine weitere Nutzung unmöglich zu machen. Das durch Bemalung verzierte, noch nicht fertig restaurierte Stück ist ein als Kanne gestaltetes Rhyton, das aus drei miteinander kommunizierenden, ringförmigen Röhren besteht. Nach oben wird es von einem hohl geformten menschlichen Kopf abgeschlossen, in den Flüssigkeit eingegossen werden konnte, die durch die Röhren lief und am unteren Ende des Gefäßes durch ein Loch im Boden wieder austrat. Auf den ringförmigen Röhren winden sich zwei Schlangen von unten nach oben. Abgesehen hiervon haben sich bisher nicht die üblichen Hinweise (z. B. Figurinen) auf eine kultische Nutzung eingestellt, sodass noch unklar ist, aus welchen Gründen das Ritualgefäß ausgerechnet an jener Stelle vergraben wurde. Analysen von Proben der Erde, von der es eingeschlossen wurde, sowie von einer dunklen Kruste, die stellenweise die Gefäßoberfläche bedeckte, versprechen, zusätzliche Hinweise über die Umstände der Deponierung zu ergeben.

Nachdem das von der Ausgrabung erfasste Areal bereits im Laufe des 12. Jhs. v. Chr. verlassen wurde, lässt sich erst ab der protogeometrischen Zeit eine erneute Nutzung

διέτρεχε μέσω των συγκοινωνούντων δακτυλίων προς το κάτω άκρο του ρυτού, από όπου μέσω μίας οπής στον πυθμένα του αγγείου, χυνόταν στο έδαφος. Στους κυκλικούς δακτυλίου περιστρέφονται από κάτω προς τα πάνω δύο φίδια. Εκτός αυτού, δεν έχουν βρεθεί οι συνήθεις ενδείξεις (π. χ. ειδώλια) λατρευτικής χρήσης του χώρου, έτσι ώστε να παραμένει ασαφές για ποιούς λόγους το τελετουργικό αγγείο θάφτηκε ακριβώς σε εκείνο το σημείο. Αναλύσεις δειγμάτων εδάφους περιμετρικά του αγγείου, καθώς και μίας σκούρας κρούστας που κάλυπτε σε ορισμένα σημεία την επιφάνεια του αγγείου, υπόσχονται να δώσουν πρόσθετες πληροφορίες σχετικά με τις συνθήκες της απόθεσης.

Η ανεσκαμμένη περιοχή εγκαταλείφθηκε ήδη κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αι. π. Χ. και φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε ξανά κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο. Στα ερείπια του οικισμού του 12^{ου} αι. π. Χ. διαμορφώθηκε ένας χώρος ταφής που περικλειόταν από τοίχους και ο οποίος περιλάμβανε τουλάχιστον τρεις κτιστούς κιβωτιόσημους τάφους της Πρωτογεωμετρικής και της Γεωμετρικής εποχής. Τυχόν υφιστάμενες οικίες της πρώιμης 1^{ης} χιλιετίας π. Χ. πιθανότατα δεν είχαν θεμελιωθεί σε παλαιότερες επιχώσεις και γι' αυτό δεν διατηρήθηκαν. Στις χιλιετίες που ακολούθησαν μετά την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου θα πρέπει να διαδραματίσθηκαν στην ανεσκαμμένη περιοχή τρομερές διεργασίες διάβρωσης του εδάφους, οι οποίες ευθύνονται για το ότι οι μυκηναϊκές οικίες βρίσκονται αμέσως κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Η διερεύνηση των αιτιών της διάβρωσης του εδάφους αποτελεί επίσης στόχο του ανασκαφικού προγράμματος.

Στην ανασκαφή του 2015 περιμένουμε να αντιληφθούμε καλύτερα τη δομή και τη χρονολόγηση των αρχαιότερων οικιστικών φάσεων της Μυκηναϊκής περιόδου που θεμελιώθηκαν στις στείρες ποτάμιες αποθέσεις, την πιθανή τελετουργική χρήση τμημάτων της οικιστικής ζώνης, καθώς και τη μορφή και τη λειτουργία των κλιβάνων. Επιπλέον, θα συνεχιστεί η έρευνα του ταφικού συνόλου της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, ενώ τα πορίσματα των ανθρωπολογικών αναλύσεων των οστών θα συνεισφέρουν στην καλύτερη κατανόηση των κατοίκων της εποχής.

Joseph Maran – Άλκηστις Παπαδημητρίου

Διεύθυνση: Joseph Maran (Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης), Άλκηστις Παπαδημητρίου (Εφορεία Ναυπλίου) | Συνεργάτες: Susanne Prillwitz (μέχρι 31/3/2014), Martina Riedl (από 1/4/2014) | Συνεργασίες: Daniel Fallu (Πανεπιστήμιο Boston, Γεωμορφολογία), Annelou van Gijn (Πανεπιστήμιο Leiden, ανάλυση ιχνών χρήσεως), Ruth Gross (Weizmann Institute of Science, Μικροαρχαιολογία), Helmut Kroll (Πανεπιστήμιο Κιέλου, Αρχαιοβοτανική), Peggy Morgenstern (Γ.Α.Ι. Βερολίνου, Αρχαιοζωολογία), Calla McNamee (Πανεπιστήμιο Calgary, ανάλυση υπολοίπων σε μυλόπετρες), Μαρία Ρούμπου (Χαροκόπείο Πανεπιστήμιο, ανάλυση υπολοίπων σε αγγεία), Michael Schultz και Tyede Schmidt-Schultz (Πανεπιστήμιο Göttingen, ανθρωπολογία και παλαιοπαθολογία), Ulrich Thaler (Γ.Α.Ι. Αθηνών, μικροαπορίμματα) | Χρηματοδότηση: Γ.Α.Ι., Γερμανικό Ίδρυμα Έρευνας (DFG), Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης

nachweisen. In die Ruinen der Siedlung des 12. Jhs. v. Chr. wurde ein von Mauern eingefasster Grabbezirk eingetieft, dem mindestens drei aus Steinen errichtete Grabanlagen der protogeometrischen und geometrischen Zeit angehören. Ursprünglich vorhandene Häuser des frühen 1. Jts. v. Chr. waren wahrscheinlich nicht in ältere Sedimente eingelassen und blieben deshalb nicht erhalten. In den Jahrtausenden nach der frühen Eisenzeit nämlich müssen sich in dem ausgegrabenen Areal sehr gravierende Vorgänge der Bodenerosion abgespielt haben, die dafür verantwortlich sind, dass mykenische Häuser direkt unter der heutigen Oberfläche liegen. Die Untersuchung der Hintergründe der Bodenerosion ist ebenfalls Teil der Ausgrabungsstrategie.

Von der Ausgrabung des Jahres 2015 sind Aufschlüsse über die Struktur und Datierung der ältesten, auf den sterilen Flusssedimenten gegründeten Abschnitte der mykenischen Zeit, über eine etwaige rituelle Nutzung von Teilen des Areals sowie über die Form und Funktion der Ofenanlagen zu erwarten. Ferner soll die Untersuchung des früheisenzeitlichen Grabbezirks fortgesetzt und durch anthropologische Untersuchungen der Skelettreste Neues zu den Menschen der damaligen Zeit herausgefunden werden.

Joseph Maran – Alkestis Papadimitriou

Leitung: Joseph Maran (Universität Heidelberg), Alkestis Papadimitriou (Ephorie Nauplio) | Mitarbeiter: Susanne Prillwitz (bis 31.3.2014), Martina Riedl (ab 1.4.2014) | Projektpartner: Daniel Fallu (Universität Boston, Geomorphologie), Annelou van Gijn (Universität Leiden, Gebrauchsspurenanalysen), Ruth Gross (Weizmann Institute of Science, Mikroarchäologie), Helmut Kroll (Universität Kiel, Archäobotanik), Peggy Morgenstern (DAI Berlin, Archäozoologie), Calla McNamee (Universität Calgary, Rückstandsanalysen an Mahlsteinen), Maria Roumpou (Charokoipoie Universität Athen, Rückstandsanalysen an Gefäßen), Michael Schultz und Tyede Schmidt-Schultz (Universität Göttingen, physische Anthropologie und Paläopathologie), Ulrich Thaler (DAI Athen, Mikroabfälle) | Finanzierung: DAI, Deutsche Forschungsgemeinschaft, Universität Heidelberg

3 Τίρυνθα, η αρχαιολογική ανασκαφή στη βορειοδυτική κάτω πόλη της Τίρυνθας | Tiryns, archäologische Ausgrabung in der nordwestlichen Unterstadt

4 Τίρυνθα, χώματα, κοντινό πλάνο | Tiryns, Dreck, Nahaufnahme

Η Ωραία Κοιμωμένη και το τελευταίο σκουπίδι

Στη διεθνή αρχαιολογία είναι γνωστή ως η παραδοχή της Πομπηίας, ενώ στην Γερμανία αναφέρεται ως η αρχή της Ωραίας Κοιμωμένης η (συνήθως λαθεμένη) παραδοχή, ότι όλα όσα αποκαλύπτονται σε μία αρχαιολογική ανασκαφή, βρίσκονται ακριβώς εκεί όπου κάποτε είχαν χρησιμοποιηθεί, όπως στη θαμμένη πόλη δίπλα στο Βεζούβιο ή στο παραμυθένιο κάστρο της Ωραίας Κοιμωμένης. Στην πραγματικότητα όμως, το μεγαλύτερο μέρος του αρχαιολογικού υλικού δεν είναι μόνο απλά απορρίμματα, αλλά κάτι που αναφέρεται, λιγότερα ποιητικά, ως >δευτερογενή απορρίμματα<. Πρόκειται, δηλαδή, για τα απορρίμματα που δεν βρίσκονται εκεί όπου ακριβώς δημιουργήθηκαν, όπου π. χ. από ένα χρηστικό αγγείο προέκυψαν τα όστρακα. Κάθε φορά που πετάμε τα σκουπίδια ή ξεσκονίζουμε, συμβάλλουμε, εν τέλει, στην αντιμετώπιση του ίδιου προβλήματος από τους μελλοντικούς αρχαιολόγους.

Dornröschen und der kleinste Dreck

In der internationalen Archäologie ist sie als »Pompeji-Prämisse« bekannt, in Deutschland wird sie auch als »Dornröschen-Prinzip« bezeichnet: die (meist irrige) Annahme, dass alles, was wir in einer archäologischen Ausgrabung finden, wie in der verschütteten Stadt am Vesuv oder in Dornröschens Märchenschloss gerade dort liegt, wo es einst auch benutzt wurde. Tatsächlich aber ist die große Masse des archäologischen Fundgutes nicht nur Abfall, sondern etwas, das wenig poetisch als »sekundärer Abfall« bezeichnet wird, d. h. Abfall, der eben gerade nicht dort liegt, wo er entstanden ist, wo also z. B. aus einem nützlichen Gefäß Scherben wurden. Jedes Mal, wenn wir den Müll heraustragen oder staubsaugen, tragen wir letztlich dazu bei, dass auch künftige Archäologen mit diesem Problem kämpfen werden.

Για να καταλάβουμε πώς χρησιμοποιήθηκε ένα κτίριο, δηλαδή τι συνέβαινε σε μια ανασκαμμένη οικία, έχει, αντιστοίχως, ιδιαίτερη αξία αυτό που ξέφυγε από τη σκούπα. Μπορεί, για παράδειγμα, τα μικροσκοπικά σωματίδια των απορριμμάτων να εισχωρούν σε ένα δάπεδο από πατημένο χώμα προτού η οικιακή καθαριότητα τα απομακρύνει έξω από το αρχικό τους περιβάλλον. Αν τα σωματίδια δεν είναι ταυτόχρονα πάρα πολύ μικρά – ένα μέγεθος της τάξεως μόλις του ενός χιλιοστού έχει αποδειχθεί ότι είναι αρκετά αξιόπιστο – μάλλον είναι απίθανο να τα παρασύρει ο αέρας και, επομένως, να τα μετατοπίσει. Επιπλέον, όταν μετά από αιώνες ή χιλιετίες ανασκαφτεί το δάπεδο από το πατημένο χώμα, στραγγιστεί προσεκτικά και οι λάσπες απομακρυνθούν, μπορούν να προσδιοριστούν σε γενικές γραμμές και να ταξινομηθούν με γυμνό μάτι ή με απλό μεγεθυντικό φακό. Στην καλύτερη περίπτωση, φαίνονται τότε π. χ. θραύσματα οστών και φυτικά κατάλοιπα, σε ένα χώρο που παρασκευαζόταν η ζωική και η φυτική διατροφή.

Αυτή η μικρο-ανάλυση των απορριμμάτων είναι ταυτόχρονα τόσο τυπική όσο και άτυπη στον ευρύτερο τομέα της μικρο-αρχαιολογίας. Τα τελευταία χρόνια έχει αποκτήσει όλο και μεγαλύτερη σημασία και έχει έρθει, εκ νέου, στο επίκεντρο με την έναρξη των νέων ανασκαφών του Γ.Α.Ι. τα τελευταία έτη, συμπεριλαμβανομένου και του τρέχοντος έτους, στη βορειοδυτική οικιστική ζώνη της Τίρυνθας. Η έρευνα προσανατολίζεται τυπικά σε αυτό που διέφυγε της σκούπας και διαθέτει, επίσης, και άλλες προσεγγίσεις, όπως η χημική ανάλυση του περιεχομένου αζώτου στο έδαφος ή η μικροσκοπική εξέταση των φυτόλιθων, δηλαδή των κοιτασμάτων ορυκτών που σχηματίζονται στα φυτά. Η μελέτη των μικρο-απορριμμάτων φαίνεται να είναι μάλλον άτυπη, εξαιτίας του γεγονότος ότι δεν αποτελεί μία προσέγγιση με εργαστηριακή υποστήριξη, επειδή βρίσκεται στα όρια της μακροσκοπικής εξέτασης. Αντί του μικροσκοπίου είναι τα μάτια των συνεργατών, που για χρόνια εκπαιδεύονται στο χώρο, αυτά που αποτελούν το σημαντικότερο βοηθητικό μέσο και εργαλείο. Και ακριβώς για αυτό το λόγο προσφέρει η Τίρυνθα τις κατάλληλες προϋποθέσεις για μια πιλοτική μελέτη που ξεκίνησε το 2014, με μια συγκριτικά σπάνια μεθοδολογία. Ποια θα είναι τα αποτελέσματα, θα μας το δείξουν τα ανασκαφικά ευρήματα τα επόμενα χρόνια. Πρώτα απ' όλα, όμως, ισχύει, όπως και σε κάθε αρχαιολογική έρευνα και ειδικότερα σε κάθε προσπάθεια να αποσπάσει κανείς με νέες μεθόδους μία πληροφορία ακόμη και από το τελευταίο σκουπίδι (*εικ. 4*), αυτό που είπε ο Ηράκλειτος: ότι, αν δεν ελπίζεις... ανέλπιστον ούκ έξευρησεί (το ανέλπιστο, δεν θα το βρεις).

Ulrich Thaler

Um zu verstehen, wie ein Bau genutzt wurde, also was wo in einem ausgegrabenen Haus passierte, ist entsprechend das, was dem Besen entgangen ist, von ganz besonderem Wert. So können beispielsweise winzige Abfallpartikel in einen Stampflehmboden eingetreten werden, ehe häusliche Reinlichkeit sie rüde aus ihrem Entstehungskontext reisst. Sind die Partikelchen gleichzeitig nicht zu klein – eine Größe gerade im Bereich eines Millimeters hat sich als recht zuverlässig erwiesen –, ist zudem unwahrscheinlich, dass ein Luftzug sie verwirbelt und somit verlagert. Noch dazu können sie, wenn dann schließlich der Stampflehmboden nach Jahrhunderten oder Jahrtausenden ausgegraben, sorgfältig gesiebt und ausgeschlämmt wurde, mit bloßem Auge oder einer einfachen Lupe grob bestimmt und sortiert werden. Günstigenfalls zeigen dann z. B. Knochensplitter und Pflanzenreste, wo in einem Raum tierische und wo pflanzliche Nahrung vorbereitet wurde.

Eine solche Mikroabfalluntersuchung ist zugleich typisch und untypisch für das weitere Feld der Mikroarchäologie, die in den vergangenen Jahren stark an Bedeutung gewonnen hat und mit Beginn der neuen Ausgrabungen im Stadtbereich Nordwest im letzten und in diesem Jahr auch am DAI-Grabungsort Tiryns verstärkt in den Fokus gerückt ist. Typisch ist die Orientierung auf das ›dem Besen Entgangene‹, die auch andere Ansätze wie die chemische Analyse des Stickstoffgehaltes im Boden oder die mikroskopische Untersuchung von Phytolithen kennzeichnet, in Pflanzen gebildeten mineralischen Ablagerungen. Eher untypisch ist das Studium eingetretener Mikroabfälle dadurch, dass es durch die Arbeit im Grenzbereich des Makroskopischen keine laborgestützte Herangehensweise darstellt. Statt des Mikroskops ist das Auge über Jahre geschulter örtlicher Mitarbeiter das wichtigste Instrument und Hilfsmittel. Und gerade in dieser Hinsicht bietet Tiryns gute Voraussetzungen für eine 2014 begonnene Pilotstudie mit einer sonst noch vergleichsweise selten genutzten Methodik. Welche Ergebnisse erzielt werden können, müssen die kommenden Jahre und die in ihnen ergrabenen Befunde zeigen. Zunächst einmal gilt, wie bei jeder archäologischen Studie und besonders bei jedem Versuch, auf neuen Wegen auch dem kleinsten Dreck (**Abb. 4**) noch eine Aussage abzugewinnen, frei nach Heraklit: Wer nicht sucht... ἀνέλιπτον οὐκ ἐξευρήσει (findet nicht das Unerwartete/Unerhoffte).

Ulrich Thaler

Κεραμεικός

Η ανασκαφή του Κεραμεικού γιόρτασε το 2014 την εκατοστή επέτειό της με μία διεθνή ημερίδα στις 8 Απριλίου 2014 (βλ. σ. 106). Οι αρχαιολογικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν αυτή τη χρονιά το φθινόπωρο.

Η Ιερά Οδός

Στον Κεραμεικό, το 2014, διερευνήθηκε ένα τμήμα της Ιεράς Οδού απ' όπου διέρχονταν οι ετήσιες πομπές των μυστών από και προς την Ελευσίνα και όπου τελούνταν πολυάριθμες νεκρικές πομπές. Το τμήμα της οδού που ερευνήθηκε προσέφερε μια μοναδική ματιά στις υποδομές της αρχαίας Αθήνας από την Κλασική περίοδο μέχρι την Ύστερη Αρχαιότητα. Στο δημόσιο χώρο της οδού, που είναι ελάχιστα μελετημένος σε άλλες θέσεις της Αθήνας, ήταν δυνατό να παρακολουθήσουμε τη χάραξη και την κατασκευή του δρόμου για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Η Ιερά Οδός ήταν πάντα ένας χωμάτινος δρόμος, δηλαδή η επιφάνειά του αποτελούνταν από πολύ σκληρό, πατημένο χώμα και μικρές πέτρες. Οι αμαξοτροχίες στην επιφάνεια και τα σημάδια φθοράς στα κράσπεδα του δρόμου μαρτυρούν μία μεγάλη κυκλοφορία στο δρόμο την Κλασική εποχή. Στο τμήμα που μελετήθηκε, το οποίο βρίσκεται κοντά στην Ιερά Πύλη, προς την πλευρά της πόλης, βρέθηκαν επιφανειακές συσσωρεύσεις από στάχτες και κάρβουνο σε ένα υπόστρωμα του δρόμου που χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αι. π. Χ. (*εικ. 2*). Τα όστρακα αγγείων απ' αυτό το στρώμα, κυρίως πόσewis, συγκολλάνε μεταξύ τους, σχηματίζοντας σχεδόν ολόκληρα αγγεία. Στο ίδιο στρώμα, επίσης, βρέθηκαν όστρακα από μαγειρικά σκεύη και πήλινα λυχνάρια. Επειδή η ανασκαφή δεν είχε ακόμα ολοκληρωθεί όταν συντάχθηκε η παρούσα έκθεση, δεν είναι ακόμη σαφές εάν η κεραμική και οι στάχτες είχαν μεταφερθεί στο σημείο αυτό ως τεχνητή επίχωση ή εάν προέρχονται από μια τελετή θυσίας, η οποία πραγματοποιήθηκε στη μέση του δρόμου.

Αγωγός αυ

Όπως σήμερα, έτσι και στην αρχαιότητα, ο δημόσιος χώρος ενός δρόμου χρησίμευε στην εγκατάσταση των συστημάτων ύδρευσης και αποχέτευσης. Κατά μήκος και κάτω από τα στρώματα των οδών στον Κεραμεικό έχουν αποκαλυφθεί πολυάριθμοι αγωγοί και αύλακες νερού από τον 6^ο αι. π. Χ. μέχρι τον 6^ο αι. μ. Χ. Ιδιαίτερα εντυπωσιακός είναι ένας μεγάλος αποχετευτικός αγωγός που εκτείνεται κατά μήκος της νοτιοδυτικής άκρης του δρόμου και ερευνήθηκε το 2014 (*εικ. 1*). Αυτός ο αγωγός χρησιμοποιήθηκε περίπου 500 χρόνια, στη διάρκεια των οποίων επανειλημμένα επισκευάστηκε και βελτιώθηκε. Η συγκεκριμένη μελέτη του συστήματος των αστικών λυμάτων της Αθήνας μας δίνει τη δυνατότητα να εξετάσουμε, υπό ένα πολύ ιδιαίτερο πρίσμα, την καθημερινή ζωή της Αθήνας από την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο μέχρι την αναδιοργάνωση της πόλης και των υποδομών τις υπό τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό (527–565 π. Χ.).

Kerameikos

Die Kerameikosgrabung feierte 2014 ihr 100-jähriges Jubiläum mit einem internationalen Festkolloquium am 8. April 2014 (s. S. 107). Die archäologischen Arbeiten fanden in diesem Jahr in einer Herbstkampagne statt.

Die Heilige Straße

2014 wurde ein Teil der Heiligen Straße erforscht, auf der einst jährlich die Prozessionen der Mysterien von und nach Eleusis zogen und auf der unzählige Leichenzüge stattgefunden haben. Der untersuchte Abschnitt bot einen einzigartigen Einblick in die Infrastruktur der antiken Stadt Athen von klassischer Zeit bis in die Spätantike. Der Verlauf und die Beschaffenheit der Straße als an anderen Stellen in Athen kaum erforschter öffentlicher Raum lassen sich über hunderte von Jahren verfolgen. Immer war die Heilige Straße eine Erdstraße, d. h. ihre Oberfläche bestand aus sehr fest gestampfter, mit kleinen Steinchen durchsetzter Erde. Die Wagenspuren in der Oberfläche und die Abnutzungsspuren auf den Randsteinen zeugen von regem Lastverkehr auf der klassischen Straße. Im untersuchten Abschnitt, der vom Heiligen Tor aus wenig stadteinwärts liegt, wurden in einer Schicht des ausgehenden 5. Jhs. v. Chr. (**Abb. 2**) flächige Ansammlungen von Asche und Holzkohle festgestellt. Die Fragmente einiger, v. a. schwarz gefirnisster Trinkgefäße aus dieser Schicht ließen sich nahezu vollständig zusammensetzen. Bestandteile der Schicht waren außerdem Reste von Kochgeschirr und Tonlampen. Da die Grabung zum Berichtszeitpunkt noch nicht abgeschlossen war, ist noch nicht geklärt, ob die Keramik und die Asche hier als Schutt verteilt wurden oder ob sie von einer Opferhandlung stammen, die mitten auf der Straße stattgefunden hat.

Kanal au

Wie heute, so wurde auch in der Antike der öffentliche Raum in der Straße für die Verlegung von Wasserleitungs- und Abwassersystemen genutzt. Entlang der und unter den Straßen im Kerameikos ist eine Vielzahl von Wasserleitungen und Kanälen vom 6. Jh. v. Chr. bis zum 6. Jh. n. Chr. gefunden worden. Besonders eindrucksvoll ist eine 2014 untersuchte, große Abwasserleitung (**Abb. 1**), die am Südwestrand der Straße verläuft. Der Abwasserkanal wurde etwa 500 Jahre lang benutzt und in dieser Zeit mehrfach ausgebessert und erneuert. Seine Untersuchung leistet einen Beitrag zur Erforschung des städtischen Wasser-Managements, im Besonderen des Abwassersystems von Athen. Sie ermöglicht so einen ganz besonderen Blick auf die Lebensweise in Athen von der frühkaiserzeitlichen Polis bis zum Wiederaufbau der Stadt und ihrer Infrastruktur unter Kaiser Justinian (527–565 n. Chr.).

1 Αθήνα, Κεραμεικός, η ρωμαϊκή αποχέτευση κάτω από την Ιερά Οδό: Αγωγός αυ | Athen, Kerameikos, die römische Abwasserleitung unter der Heiligen Straße: Kanal au

2 Αθήνα, Κεραμεικός, κατάλοιπα από ένα στρώμα της οδού με στάχτες, κάρβουνα και κεραμική, από τα τέλη του 5^{ου} αι. π. Χ. | Athen, Kerameikos, Reste einer Straßenschicht des ausgehenden 5. Jhs. v. Chr. mit Asche, Holzkohle und Keramik

Στα εντυπωσιακότερα ευρήματα των ανασκαφών του 2014 συγκαταλέγεται μια ανάγλυφη ταφική πλάκα του 4^{ου} αιώνα π. Χ., η οποία κατά την τελική φάση ανανέωσης του αγωγού είχε χρησιμοποιηθεί ως καλυπτήρια πλάκα (εικ. 3).

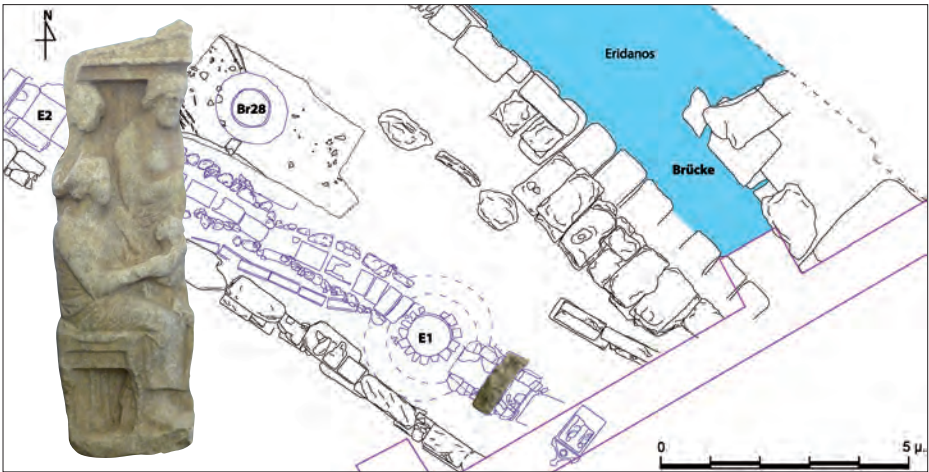
Φρέαρ B28

Μετά την Κλασική Εποχή, πιθανότατα στην αρχή της Ελληνιστικής περιόδου, διανοίχθηκε στο χώρο που πρωτίτερα αποτελούσε τμήμα της Ιεράς Οδού, η πορεία της οποίας είχε πλέον αλλάξει, ένα πηγάδι που ακόμα και σήμερα έχει βάθος 16 μ. Τα τοιχώματα του πηγαδιού σταθεροποιήθηκαν στο άνω τμήμα του (περίπου σε ένα βάθος 1,80 μ.) με πήλινους κυλίνδρους, ενώ το υπόλοιπο τμήμα του λαξεύτηκε, ως ένας κυλινδρικό φρέατιο, απευθείας στο φυσικό βράχο. Με την κατασκευή αυτού του ασυνήθιστα μεγάλου σε βάθος φρέατος εξασφαλίστηκε η παροχή νερού στην ευρύτερη περιοχή της Ιεράς Πύλης στη διάρκεια όλου του χρόνου.

Μία γέφυρα πάνω από τον Ηριδανό

Μέρος των δρόμων αποτελούν και οι διαβάσεις των ποταμών που στην Αθήνα απαντούν συχνότερα ως πόροι, σπάνια ως γέφυρες. Λίγο εσωτερικά της Ιεράς Πύλης υπήρχε μία από τις ελάχιστες λίθινες γέφυρες της Αττικής. Διαπερνούσε το ρεύμα του Ηριδανού και κατηύθυνε την κίνηση από την Ιερά Πύλη προς τη μεγάλη πλατεία εντός του Διπύλου και προς την πλατιά οδό, που οδηγούσε στην Αγορά.

Jutta Stroszeck

3 Αθήνα, Κεραμεικός, ανασκαφή στην Ιερά Οδό το 2014, αποτύπωση. Η επιτύμβια στήλη της Κλασικής εποχής ως καλυπτήρια πλάκα του αγωγού αυ (Inv. Nr. P 1832) | Athen, Kerameikos, Plan der Ausgrabungen 2014 in der Heiligen Straße. Das klassische Grabrelief als Abdeckplatte über Kanal au (Inv. Nr. P 1832)

Ein besonderes Highlight der Grabung 2014 war der Fund eines Grabreliefs aus dem 4. Jh. v. Chr. das in der letzten Erneuerungsphase des Kanals als Abdeckplatte verwendet wurde (*Abb. 3*).

Brunnen B 28

In nachklassischer Zeit, wohl im frühen Hellenismus, wurde mitten im ehemaligen Raum der Heiligen Straße, deren Verlauf sich inzwischen geändert hatte, ein Brunnen angelegt, der heute noch 16 m tief ist. Die Wände des Brunnens sind in einem oberen Teil (ca. 1,80 m Tiefe) mit Tonzylindern befestigt, während der restliche Teil des Brunnens als zylindrischer Schacht direkt in den Fels gearbeitet ist. Mit dem Bau dieses ungewöhnlich tiefen Brunnens war die Wasserversorgung der näheren Umgebung des Heiligen Tores ganzjährig gesichert.

Eine Brücke über den Eridanos

Bestandteil der Straßen sind die Flussübergänge, in Athen häufiger Furten als Brücken. Wenig innerhalb des Heiligen Tores befand sich eine der seltenen steinernen Brücken in Attika, die 2014 dokumentiert wurde. Sie überspannte das kanalisierte Bachbett des Eridanos und leitete den Verkehr vom Heiligen Tor zu der großen Platzanlage innerhalb des Di-pylontores und zur breiten Straße weiter, die zur Agora führte.

Jutta Stroszeck

Leitung: Jutta Stroszeck | Mitarbeiter: Torben Kessler (bis 31.10.2014),
Melanie Spiegelhalter (ab 1.11.2014) | Finanzierung: DAI

1 Σάμος, Ηραίο, μελέτη και συντήρηση ευρημάτων στην αποθήκη. Από αριστερά προς δεξιά W-D. Niemeier, M. Struve, B. Niemeier | Samos, Heraion, Fundbearbeitung und Restaurierung im Magazin, von links nach rechts W-D. Niemeier, M. Struve, B. Niemeier

Σάμος

Το ιερό της Ηρας στη Σάμο

Το ιερό της Ηρας βρίσκεται στην κοιλάδα του ποταμού Ίμβρασου, 7 χλμ. περίπου νοτιοδυτικά της αρχαίας πόλης της Σάμου, του σημερινού Πυθαγορείου, στη νότια ακτή του νησιού.

Οι έρευνες των τελευταίων ετών εστίασαν στην πρώιμη κατοίκηση της θέσης. Βόρεια της Ιεράς Οδού διεξήχθησαν ανασκαφές υπό τη διεύθυνση της Ου. Κουκά (Πανεπιστήμιο Κύπρου), που επιβεβαίωσαν την ύπαρξη οικισμού της Ύστερης Χαλκολιθικής (4500–3200 π. Χ.) έως τη Μέση Εποχή του Χαλκού (2000–1700 π. Χ.).

Η ανασκαφή ανατολικά του μεγάλου βωμού, με διευθυντή τον W-D. Niemeier (Γ.Α.Ι. Αθηνών) έδωσε νέες στρωματογραφικές ενδείξεις για τη γένεση της συγκεκριμένης περιοχής στο κέντρο του ιερού. Αποκαλύφθηκε, μεταξύ άλλων, μία διαδοχική σειρά από διαφορετικές αποθέσεις λατρευτικών απορριμμάτων, του 7^{ου} και 6^{ου} αι. π. Χ.

Στην αποστολή του 2014 μελετήθηκαν τα ευρήματα από τις ανασκαφές των ετών 2009–2013. Πολλοί συνεργάτες απασχολήθηκαν με την αποτύπωση και με τη συντήρηση μικροευρημάτων και κεραμικής, ενώ άλλοι με τη δημοσίευση παλαιών ευρημάτων (εικ. 1. 2).

Johanna Fuchs

Διεύθυνση: Wolf-Dietrich Niemeier (μέχρι το καλοκαίρι του 2014), Joachim Heiden (από το 2014) | Συνεργάτιδα: Johanna Fuchs | Χρηματοδότηση: Γ.Α.Ι.

2 Σάμος, Ηραίο, μελέτη κεραμικής στην αποθήκη, δεξιά L. Steinmann |
Samos, Heraion, Keramikbearbeitung im Magazin Hof, vorne rechts L. Steinmann

Samos

Das Hera-Heiligtum von Samos

Das Hera-Heiligtum liegt in der Schwemmebene des Flusses Imbrasos, etwa 7 km südwestlich der antiken Stadt Samos, dem heutigen Pythagoreion, an der Südküste der Insel.

Die Untersuchungen der letzten Jahre konzentrierten sich auf die frühe Besiedlung des Ortes. Nördlich der Heiligen Straße wurden unter der Leitung von Ou. Kouka (Universität Zypern) Grabungen durchgeführt. Sie belegten die Existenz einer Siedlung von der späten Kupferzeit (4500–3200 v. Chr.) bis zur mittleren Bronzezeit (2000–1700 v. Chr.).

Ausgrabungen östlich des Großen Altars unter der Leitung von W.-D. Niemeier (DAI Athen) galten der Gewinnung neuer stratigraphischer Anhaltspunkte für die Genese dieses zentralen Heiligtumsareals. Freigelegt wurde u. a. eine feingliedrige Abfolge unterschiedlicher Deponien von Kultabfällen des 7. und 6. Jhs. v. Chr.

Die Kampagne 2014 war der Aufarbeitung der Funde aus den Grabungen 2009–2013 gewidmet. Zahlreiche Mitarbeiter waren mit der Aufnahme und Restaurierung von Keramik und Kleinfunden beschäftigt. Andere arbeiteten an der Publikation von Altfunden (Abb. 1. 2).

Johanna Fuchs

Leitung: Wolf-Dietrich Niemeier (bis Sommer 2014), Joachim Heiden (ab 2014) | Mitarbeiterin: Johanna Fuchs |
Finanzierung: DAI

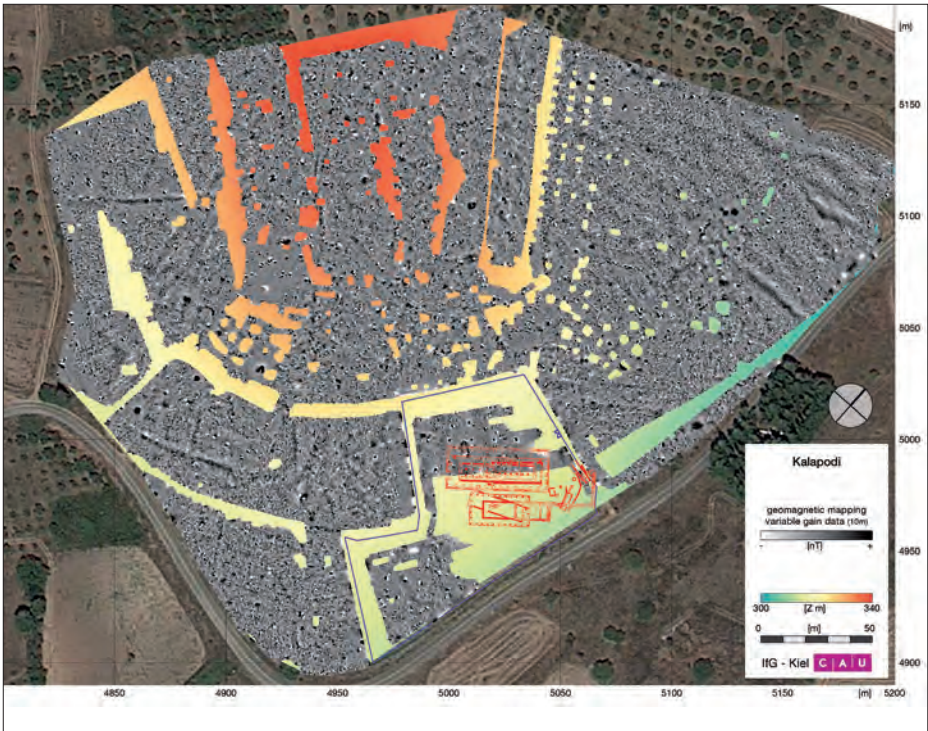
Καλαπόδι

Καλαπόδι 2014 – νέες έρευνες στο ιερό

Οι έρευνες στο ιερό στο Καλαπόδι, στην κεντρική Ελλάδα, διεξάγονται ήδη από τη δεκαετία του 1970. Στη διάρκεια των ετών 1973–1982 πραγματοποιηθήκαν οι πρώτες συστηματικές ανασκαφές από τον Rainer C. Felsch, στη διάρκεια των οποίων είχαν αποκαλυφθεί ήδη δύο ναοί, ο ένας δίπλα στον άλλον. Το εύρημα καταχωρήθηκε στην αρχαιολογική βιβλιογραφία ως «ιερό της Αρτέμιδος Ελαφοβόλου της Υάμπολις» και έγινε γνωστό για τα πλούσια χάλκινα ευρήματα, για τη λατρεία που φτάνει μέχρι τη Μυκηναϊκή εποχή και για τα λείψανα μίας ιεροτελεστίας θυσίας που βρέθηκε κατά χώραν πάνω στον βωμό. Στη διάρκεια των ετών 2004–2013 ακολούθησαν οι πρόσφατες ανασκαφές υπό τη διεύθυνση του Wolf-Dietrich Niemeier. Επίκεντρο των ανασκαφών αποτέλεσε, πλέον, η περιοχή γύρω από το νότιο ναό, όπου ήδη στις πρώτες έρευνες βρέθηκε κεραμική που χρονολογείται ως και την ΥΕ ΙΙΙ Γ. Στις τελευταίες ανασκαφές πολλαπλασιάστηκαν οι ενδείξεις για την εγκαθίδρυση μίας πρώτης θέσης λατρείας στην περιοχή του νότιου ναού ήδη από τη φάση ΥΕ ΙΙΙ Α 1–2 (δεύτερο μισό του 15^{ου} αι. π. Χ.). Μετά από τη συγκεκριμένη χρονολογική φάση ακολούθησαν εννέα ακόμα διαδοχικά στρώματα ή καλύτερα διαδοχικά κτίσματα μέχρι και τη Ρωμαϊκή περίοδο. Η ανασκαφή κατέδειξε πολλές νέες πτυχές για θέματα που σχετίζονται με τις τελετουργίες, ενώ μια επαναξιολόγηση των ιστορικών πηγών οδήγησε, εκτός των άλλων, στην ταύτιση της θέσης με το ιερό του Απόλλωνα στις Αβές, ένα από τα σημαντικότερα ιερά-μαντεία της αρχαϊκής Ελλάδας. Η μελέτη των ευρημάτων συνεχίστηκε και φέτος.

Με την ανάληψη της διεύθυνσης της ανασκαφής από τη νέα διευθύντρια του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, η έρευνα εστιάζει στη συστηματική μελέτη του ιερού πέρα από τους δύο ναούς. Ως εκ τούτου, διενεργήθηκε αυτή τη χρονιά από το τμήμα Γεωλογίας του Πανεπιστημίου του Κιέλου, υπό τη διεύθυνση του Harald Stümpel, γεωφυσική διασκόπηση σε μια έκταση περίπου 70 στρεμμάτων γύρω από τους δύο ναούς. Παλαιότερες γεωφυσικές διασκοπήσεις, από τα έτη 1976 και 1977 από τον Helmut Becker (πρώην Βαυαρική Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων), έδωσαν τη δυνατότητα να υποθέσουμε ότι υφίσταντο πολλά άλλα κτίσματα, καθώς και περίβολος του τεμένους, σε άμεση γειτνίαση με τους ναούς.

Το επικλινές έδαφος με τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις και τους ελαιώνες επέβαλε αρχικά εργασίες εκτεταμένου καθαρισμού. Ήδη στη γεωμαγνητική χαρτογράφηση (εικ. 1) δι-

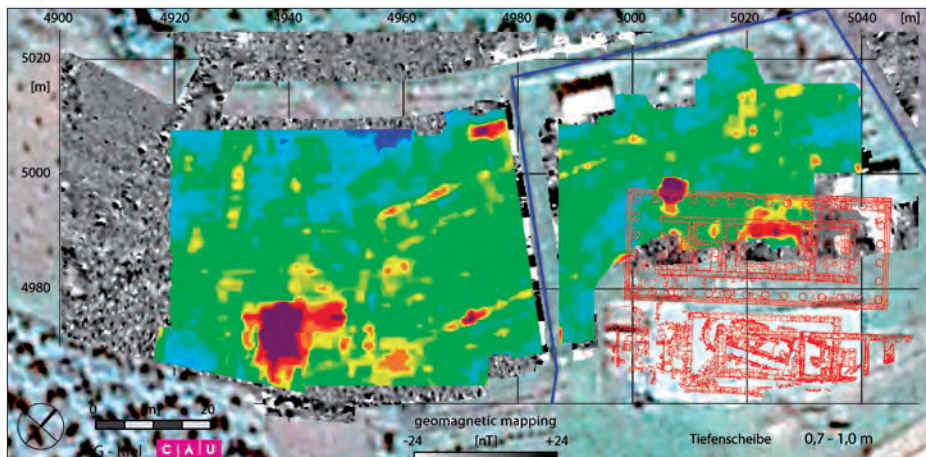

1 Καλαπόδι, αποτελέσματα της γεωμαγνητικής διασκόπησης 2014 |
Kalapodi, Ergebnisse der geomagnetischen Prospektion 2014

Kalapodi

Kalapodi 2014 – neue Untersuchungen im Heiligtum

Bereits seit den 70er-Jahren finden im Heiligtum von Kalapodi in Mittelgriechenland Forschungen statt. In den Jahren von 1973 bis 1982 wurden von Rainer C. Felsch die ersten systematischen Ausgrabungen vor Ort durchgeführt, in deren Verlauf er bereits zwei nebeneinander gelegene Tempelbauten aufdeckte. Der Befund ging in die archäologische Bibliographie als »Heiligtum der Artemis Elaphebolos von Hyampolis« ein und wurde wegen der reichen Bronzefunde, des wohl in mykenischer Zeit begründeten Kultes und der in situ gefundenen Überreste eines Opfers auf einem Altar bekannt. In den Jahren zwischen 2004 und 2013 folgten die jüngsten Ausgrabungen unter der Leitung von Wolf-Dietrich Niemeier. Der Schwerpunkt der Ausgrabungen lag nun auf dem Areal des Südtempels, in dem bereits in den ersten Untersuchungen bis in die Phase SH III C zurückreichende Kera-

2 Καλαπόδι, αποτελέσματα της γεωμαγνητικής και γεωηλεκτρικής διασκόπησης στην περιοχή δυτικά των ναών | Kalapodi, Ergebnisse der geomagnetischen und geoelektrischen Prospektion im Areal westlich der Tempel

αχωρίζονται οι πολύ ήσυχες περιοχές με απαλές αποχρώσεις του γκρι από τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις υψηλής έντασης, που υποδεικνύουν, σαφώς, συσσωρεύσεις ψημένου πηλού. Σε μεμονωμένες θέσεις υποθέτουμε την ύπαρξη τοιχίων που διατηρούνται σε ύψος. Οι γραμμικές κατασκευές που παρατηρήθηκαν κυρίως στα δυτικά της περιοχής έρευνας είναι δυνατό να υποδεικνύουν τάφρους που έχουν επιχωματωθεί ή οδούς με κατασκευαστικά υποστρώματα. Κοντά στο σημείο με συντεταγμένες 4975/4925 εντοπίστηκαν μεγαλύτερες ανωμαλίες. Στις δοκιμαστικές μετρήσεις που ακολούθησαν με τη μέθοδο χαρτογράφησης της ηλεκτρικής αντίστασης επιβεβαιώθηκαν τα παραπάνω αποτελέσματα και αναλύθηκαν εις βάθος (εικ. 2). Το τετράγωνο 4960/4920 κατέδειξε μία μεγάλη περιοχή περίπου $6 \times 9 \mu$, που μπορεί να ανιχνευθεί μέχρι ένα βάθος 1,8 μ. Το μεγάλο κτίσμα που υποθέτουμε σε αυτό το σημείο σχετίζεται, πιθανότατα, με τη φάση των αρχαϊκή ναών (περίπου 560 π. Χ.). Από αυτή τη χρονική στιγμή άλλαξε ο προσανατολισμός από τον αυστηρό προσανατολισμό ανατολής-δύσης υπέρ ενός νέου, πιο βόρειο-ανατολικού προσανατολισμού των οικοδομημάτων. Επιπλέον, βόρεια και μεταξύ του συγκεκριμένου μεγάλου οικοδομήματος που υποθέτουμε και του ναού παρεμβάλλονται πολλές γραμμικές κατασκευές, που έχουν όμως διαφορετικό προσανατολισμό. Ωστόσο, δεν κατέστη δυνατό να αποδειχτεί η ύπαρξη και η πορεία ενός περιβόλου γύρω από το ιερό.

Katja Sporn

Διεύθυνση: Katja Sporn | Συνεργάτιδα: Ζωή Αγγελίδου | Συνεργασίες: Harald Stümpel (Πανεπιστήμιο Κιέλου, γεωφυσικές έρευνες), Hans Birk (Ostfildern, γαιωδαίτης και τοπογράφος) | Χρηματοδότηση: Γ.Α.Ι.

mikfunde gemacht wurden. In den neuen Grabungen verdichteten sich nun die Indizien dafür, dass im Bereich des Südtempels bereits in der Phase SH III A1–2 (2. Hälfte 15. Jh. v. Chr.) ein erster Kultplatz angelegt wurde. Auf ihn folgten bis in die römische Kaiserzeit sukzessive neun weitere Vorgängerphasen bzw. -bauten. Die Grabungen lieferten zahlreiche neue Anhaltspunkte für Aspekte der Rituale, eine neue Auswertung der Quellen führte außerdem zur Identifizierung des Platzes mit dem Apollonheiligtum von Abai, einem der wichtigsten Orakelheiligtümer des archaischen Griechenland. Die Aufarbeitung der Befunde wurde dieses Jahr fortgeführt.

Mit Übernahme der Grabungsleitung durch die neue Erste Direktorin der Abteilung Athen soll nun die Erschließung des Heiligtums jenseits der beiden Tempel in den Fokus der Forschung gelangen. Daher wurden dieses Jahr durch das Institut für Geowissenschaften an der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel unter der Leitung von Harald Stümpel geophysikalische Prospektionen in einem Areal von insgesamt rund 7 ha um die beiden Tempel herum durchgeführt. Ältere geophysikalische Prospektionen aus den Jahren 1976 und 1977 von Helmut Becker (ehemals Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege) gaben Grund zur Vermutung, dass zahlreiche weitere Strukturen und eine Peribolosmauer direkt in der näheren Umgebung des Tempels zu finden sind.

Aufgrund des abschüssigen, von Ackerfeldern und teils von Ölbäumen dominierten Geländes mussten zunächst großflächige Reinigungsarbeiten durchgeführt werden. Bereits auf der geomagnetischen Kartierung (**Abb. 1**) lassen sich sehr ruhige Flächen mit schwachen Graustufen von größeren Konzentrationen hoher Amplituden trennen, die eindeutig auf Ansammlungen gebrannten Lehms hinweisen. Vereinzelt lassen sich noch aufgehende Mauern vermuten. Die besonders im Westen des untersuchten Geländes zutage getretenen linearen Strukturen können auch durch verfüllte Gräben oder unterfütterte Wege verursacht sein. In der Nähe des Punktes mit den Koordinaten 4975/4925 konnten größere Anomalien indiziert werden. In den anschließenden geoelektrischen Testmessungen wurden diese Ergebnisse bestätigt und vertieft (**Abb. 2**). Im Quadrant 4960/4920 zeigte sich nun eine ca. 6 × 9 m große Fläche, die sich in Tiefscheiben bis zu einer Tiefe von 1,8 m nachweisen lässt. Das große hier anzunehmende Gebäude steht wohl in Zusammenhang mit der Zeit ab der Phase der hocharchaischen Tempel (ca. 560 v. Chr.). Ab diesem Zeitpunkt nämlich änderte sich die Orientierung weg von der strengen Ost-West-Ausrichtung zugunsten einer mehr nordöstlichen Ausrichtung der Bauten. Auch zwischen und nördlich von diesem neu anzunehmenden Großbau und dem Tempel liegen zahlreiche lineare Strukturen, allerdings von anderer Ausrichtung. Existenz und Verlauf einer Peribolosmauer um das Heiligtum ließen sich jedoch nicht nachweisen.

Katja Sporn

1 Ασκληπιείο, Κως, τομή 3, αγωγός ύδρευσης με πιθάρι |
Kos, Asklepieion, Schnitt 3, Wasserleitung mit Pithos

2 Ασκληπιείο, Κως, νοτιοανατολική γωνία του κτίσματος D
και στέγαση αγωγού | Kos, Asklepieion, Südostecke
von Bau D und Kanalabdeckung

Κως

Το Ασκληπιείο της Κω

Οι έρευνες στο Ασκληπιείο της Κω έχουν στόχο να διαλευκάνουν την ίδρυση και την εξέλιξη του ιερού που αναπτύσσεται σε τρία άνδρα. Για το λόγο αυτό, τα έτη 2012–2013, τα οικοδομικά κατάλοιπα του μεσαίου ανδρήρου, που αποτελεί το λατρευτικό και τελετουργικό κέντρο του ιερού, τεκμηριώθηκαν με τη μέθοδο της φωτογραμμετρίας και αποτυπώθηκαν (εικ. 4). Το 2014 διενεργήθηκαν, βάσει της παραπάνω τεκμηρίωσης, συγκεκριμένες ανασκαφικές τομές με σκοπό τη χρονολόγηση της ανέγερσης και των οικοδομικών φάσεων των κτηρίων, βασιζόμενοι στη στρωματογραφία.

Το Ασκληπιείο της Κω δεν απουσιάζει από καμία ιστορία της αρχαίας αρχιτεκτονικής. Θεωρείται ως το πρώτο βήμα προς τα ορθογωνισμένα και τα σχεδιασμένα γύρω από κεντρικούς άξονες ιερά, με το πέρασμα από την Κλασική στην πρώιμη Ελληνιστική εποχή. Ο σχεδιασμός αυτός αποκτά τον 2^ο αι. π. Χ. με τις κλίμακες στη Λίνδο και, τελικά, με το ιερό

3 Κως, το ιερό του Ασκληπιού, αναπαράσταση | Kos, das Asklepiosheiligtum, Rekonstruktion

Kos

Das Asklepieion von Kos

Die Forschungen im Asklepieion auf Kos sollen die Entstehung und die Entwicklung der dreiterrassigen Heiligtumsanlage klären. Dazu wurden in den Jahren 2010 bis 2013 auf der mittleren Terrasse, dem kultischen und rituellen Zentrum, die anstehenden Mauerzüge fotogrammetrisch dokumentiert und aufgemessen (*Abb. 4*). Im Jahr 2014 wurden aufbauend auf dieser Dokumentation gezielte Schnitte gelegt, um über deren Stratigraphie zu chronologischen Daten der Errichtung und des Ausbaues der betreffenden Gebäude zu gelangen.

Das Asklepieion von Kos fehlt in keiner Geschichte der antiken Architektur. Es gilt als ein erster Schritt zu orthogonal durchgeplanten, auf eine zentrale Achse bezogenen Heiligtumsanlagen, der am Übergang von der Klassik zum frühen Hellenismus getan wurde. Dieses Konzept findet dann im 2. Jh v. Chr. mit der Treppenanlage in Lindos und schließlich mit dem Heiligtum der Fortuna Primigenia in Praeneste seine vollständige Umsetzung. Grundlage dieser Bewertung der koischen Heiligtumsanlage war stets die eindrucksvolle zeichnerische Rekonstruktion von Paul Schazmann (*Abb. 3*). Er publizierte im Jahr 1932 Bauwerke und Gesamtanlage des koischen Asklepieions und gab damit dem Resultat der Grabungen Rudolf Herzogs aus den Jahren 1901 bis 1904 eine eindrucksvolle Visualisierung. Schazmann selbst erlag der sakralidyllischen Atmosphäre des einsam gelegenen Heiligtums und stellte fest, dass das mächtige kulturelle Zentrum Pergamon keine entspre-

της Fortuna Primigenia στην Πραϊνεστό την πλήρη εφαρμογή του. Η παραπάνω θεώρηση του ιερού στην Κω βασίζεται κυρίως στην εντυπωσιακή σχεδιαστική αναπαράσταση του Paul Schazmann (*εικ. 3*), ο οποίος δημοσίευσε το 1932 όλα τα οικοδομήματα και το συγκρότημα του Ασκληπείου στην Κω, δίνοντας, με αυτό τον τρόπο, μία εντυπωσιακή απεικόνιση των ανασκαφικών αποτελεσμάτων του Rudolf Herzog, από τα έτη 1901–1904. Ο ίδιος ο Schazmann υπέκυψε στην ιδυλλιακή ατμόσφαιρα του απομονωμένου ιερού και διαπίστωσε ότι το ισχυρό πολιτιστικό κέντρο της Περγάμου δεν είχε να παρουσιάσει καμία αντίστοιχη αρχιτεκτονική. Εν τέλει, η ατμόσφαιρα που σχεδίασε ο Schazmann ταιριάζει με τη λυρική περιγραφή του τέταρτου μίμου του Ηρώνδα, του οποίου η σκηνή εξελίσσεται στο ιερό του Ασκληπείου στην Κω, σύμφωνα με τον Rudolf Herzog. Η αρχαία αρχιτεκτονική, η αρχαιολογία και η φιλολογία αλληλοσυμπληρώνονται αξιοθαύμαστα.

Η φωτογραμμετρική αποτύπωση του μεσαίου ανδρήρου του Ασκληπείου και η αποτύπωση του κατώτερου και του ανώτερου ανδρήρου είχαν ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό μίας σειράς σφαλμάτων στις μετρήσεις. Η δυτική πορεία του αναλημματικού τοίχου του μεσαίου ανδρήρου στο σχέδιο του Schazmann παρουσιάζει π. χ. μία απόκλιση περίπου 6 μέτρων. Διορθώνοντας αυτό το σφάλμα, όλα σχεδόν τα οικοδομήματα στο μεσαίο και άνω άνηρο συσχετίζονται μεταξύ τους με ορθογώνιους άξονες, και όλο το συγκρότημα του Ασκληπείου προσανατολίζεται πολύ περισσότερο γύρω από τον κεντρικό του άξονα, απ' όσο μας άφηναν να υποθέσουμε τα σχέδια και οι αναπαραστάσεις του Schazmann. Το Ασκληπείο δεν κάνει μόνο ένα πρώτο βήμα προς τα συγκροτήματα με κεντρικούς άξονες συμμετρίας της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής, πολύ περισσότερο σχεδιάστηκε εξ αρχής βασισμένο σε έναν κεντρικό άξονα και τις αρχές του ορθογωνισμού.

Τόσο ο Herzog όσο και ο Schazmann υπέθεσαν μία πρώτη φάση του Ασκληπείου της Κω στην Αρχαϊκή, σε κάθε περίπτωση πάντως στην Κλασική εποχή. Αυτό στηρίχθηκε στην τότε χρονολόγηση των επιγραφών, η οποία έχει πλέον καταρριφθεί από τους Δ. Μποσνάκη και Κ. Hallof. Δεν έχει διασωθεί καμία επιγραφή που χρονολογείται στον 5^ο αι. π. Χ., ή πριν από το τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π. Χ. Ωστόσο, μετά από ενδελεχή έρευνα των υφιστάμενων κτισμάτων στο μεσαίο άνηρο, βρέθηκαν ενδείξεις για κτίσματα από το δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π. Χ. Λιθόπλινθοι από τραβερτίνη είχαν χρησιμοποιηθεί όχι μόνο στους τοίχους του ρωμαϊκού κτηρίου D στη νοτιοδυτική γωνία του μεσαίου ανδρήρου, αλλά και στο ελληνιστικό οικοδόμημα που προηγήθηκε στην ίδια θέση, οι οποίες έφεραν στις άνω γωνίες τους τεκτονικά σημεία. Στόχος, λοιπόν, ήταν να κρατηθεί σταθερή η θέση της κάθε λιθοπλίνθου εντός του τοίχου και σε μία δεύτερη χρήση, σε μία επανάχρησή τους δηλαδή ως οικοδομικό υλικό, να τοποθετηθεί στην ίδια θέση. Τα συγκεκριμένα τεκτονικά σημεία χρονολογούνται, με βάση τη μορφή των γραμμάτων, στο τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αι. π. Χ., οπότε και δίνουν ένα *terminus ante quem* για την ανέγερση του κτηρίου, το οποίο κτίστηκε σε μία απροσδιόριστη χρονική στιγμή πριν τη χάραξη των τεκτονικών σημείων στις λιθοπλίνθους του. Επειδή οι λιθόπλινθοι από τραβερτίνη και τα τεκτονικά

chende Architektur realisiert habe. Und schließlich passt die von Schazmanns Entwurf ausgehende Atmosphäre gut zur Morgenstimmung des 4. Mimiambus des Herondas, dessen Schauplatz nach Rudolf Herzogs Ansicht das Heiligtum des Asklepios auf Kos war. Antike Baugeschichte, Archäologie und Philologie ergänzten sich hier vortrefflich.

Die fotogrammetrische Aufnahme der mittleren Terrasse des Asklepieions und die Aufmessung der unteren und der oberen Terrasse legte eine Reihe von Vermessungsfehlern offen. Der von Schazmann vorgelegte Plan weicht z. B. im westlichen Verlauf der Stützmauer der mittleren Terrasse um ca. 6 m vom tatsächlichen Befund ab. Korrigiert man diese Fehler, so sind fast alle Bauwerke der mittleren und der oberen Terrasse orthogonal aufeinander bezogen; die Anlage des Asklepieion ist insgesamt weit stärker auf seine Mittelachse ausgerichtet als Schazmann dokumentierte und zeichnerisch wiedergab. Das Asklepieion macht nicht nur einen ersten Schritt in Richtung auf die zentralsymmetrischen Anlagen römischer Architektur, es ist vielmehr von vornherein auf eine zentrale Achse bezogen und orthogonal angelegt.

Herzog wie Schazmann gingen von einer ersten Phase des Asklepieions von Kos in archaischer, auf jeden Fall in klassischer Zeit aus. Sie stützen sich dabei vor allem auf die Datierung von Inschriften, die mittlerweile durch die Arbeiten D. Bosnakis' und K. Hallofs widerlegt ist. Es ist keine Inschrift erhalten, die ins 5. Jh. oder vor das letzte Viertel des 4. Jhs. v. Chr. datiert. Allerdings fanden wir schon bei der detaillierten Untersuchung der anstehenden Bauten auf der mittleren Terrasse Indizien für Bauten der 2. Hälfte des 4. Jh. v. Chr. Nicht nur in die Wände des römischen Baues D in der Südwestecke der mittleren Terrasse, sondern auch in seinen hellenistischen Vorgänger waren Travertinblöcke verbaut, die an ihren oberen Ecken mit Buchstaben markiert waren. Man wollte auf diese Weise die Position des jeweiligen Blocks im Mauerverband festhalten, um ihn beim Wiederaufbau, also in Zweitverwendung, an derselben Stelle einzufügen. Diese Versatzmarken können anhand der Buchstabenform in das dritte Viertel des 4. Jh. v. Chr. datiert werden. Damit geben die Buchstaben einen Terminus ante quem für die Errichtung des Bauwerks, das zu einem nicht näher bestimmbareren Zeitpunkt vor der Anbringung der Versatzmarken erbaut wurde. Da diese Travertinblöcke und ihre Markierungen sowohl im römischen Bau D als auch seinem hellenistischen Vorgänger in ihrer Verbauung kein sinnvolles System mehr ergeben, sitzen sie in beiden Bauten in dritter bzw. vierter Verwendung.

Zurichtung und Material der wiederverwendeten Blöcke passen zu weiteren Bauten auf der unteren und der oberen Terrasse, die Schazmann anhand dieser Merkmale insgesamt zu einer ersten hellenistischen Phase des Asklepieions zusammenfasste. Bei den beiden Grabungskampagnen des Jahres 2014 kamen keine Baureste oder Funde heraus, die vor die 2. Hälfte des 4. Jh. v. Chr. zu datieren sind. Das Asklepieion ist daher wahrscheinlich als extraurbanes Heiligtum im Kontext der Neugründung der Stadt Kos im Jahre 366 v. Chr. als dreistufige, orthogonale Terrassenanlage errichtet worden.

τους σημεία, τόσο στο ρωμαϊκό κτίριο D όσο και στον ελληνιστικό προκάτοχό του, δεν υπόκεινται σε κάποιο οικοδομικό σύστημα, χρησιμοποιούνται και στα δύο οικοδομήματα σε τρίτη ή σε τέταρτη χρήση. Η κατεργασία και το υλικό των επαναχρησιμοποιημένων λίθων ταιριάζει με άλλα κτίρια στο κάτω και το άνω άνηδρο, τα οποία ο Schazmann απέδωσε με βάση τα παραπάνω χαρακτηριστικά συνολικά σε μια πρώτη ελληνιστική φάση του Ασκληπιείου. Στις δύο ανασκαφικές περιόδους του 2014 δεν βρέθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα ή ευρήματα που να χρονολογούνται πριν το δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π. Χ. Το Ασκληπιείο είναι, συνεπώς, πολύ πιθανό να έχει ανεγερθεί ως ένα ιερό εκτός πόλεως, με τρία βαθμιδωτά, ορθογωνισμένα άνηδρα, στο πλαίσιο της ίδρυσης της πόλης της Κω το έτος 366 π. Χ.

Ήδη πρωτύτερα, στη διάρκεια της ιταλικής αναστήλωσης των τοίχων αντιστήριξης σε ένα λόφο νοτιοανατολικά του ιερού του Ασκληπιού, ήλθαν στο φως τα θεμέλια ενός μικρού ναού εν παραστάσι. Δυστυχώς, εκτός από μία αναφορά έκτασης δύο γραμμών από τον L. Morricone, όλα τα αρχεία της ανασκαφής και του ναού έχουν χαθεί ή παραμένουν αδημοσίεута. Επομένως, το Ασκληπιείο δεν αποτελεί ένα ιερό σε μία ειδυλλιακή απομόνωση, αλλά υπήρχαν και άλλα ιερά σε μία ακτίνα περιμετρικά αυτού. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τα πολυάριθμα λίθινα ορόσημα ή τους όρους που βρέθηκαν εκεί. Μεταξύ όλων αυτών των συγκροτημάτων, το Ασκληπιείο ξεχώριζε σίγουρα με τα κλιμακωτά του άνηδρα. Ωστόσο, τα ανασκαφικά ευρήματα του 2014, ειδικά στη νοτιοδυτική γωνία του μεσαίου ανδρικού, διορθώνουν την αναπαράσταση του Schazmann και τις ισχύουσες αντιλήψεις για τα πρώιμα οικοδομήματα του ιερού. Σίγουρα υφίσταντο, ήδη από τότε, κτίσματα και στα τρία άνηδρα. Ο βωμός και ο ναός Β αποτελούσαν με βεβαιότητα το επίκεντρο όλου του συγκροτήματος. Παρά ταύτα, στη νοτιοδυτική γωνία του μεσαίου ανδρικού δεν είχε χτιστεί κανένα μεγαλύτερο κτήριο, συγκρίσιμο με το ελληνιστικό ή ρωμαϊκό οικοδόμημα D. Το ελληνιστικό οικοδόμημα χρονολογείται, με βάση την κεραμική και νομίσματα από τα αντίστοιχα στρώματα, πριν από το 150 π. Χ., και έχει χτιστεί πάνω σε μία τάφρο και σε παλαιότερες θεμελιώσεις, χτισμένες με μεγάλες λιθοπλίνθους. Οι λιθοπλίνθοι από τραβερτίνη που έχουν χρησιμοποιηθεί τόσο στο ελληνιστικό όσο και στο ρωμαϊκό οικοδόμημα D σε τρίτη χρήση και προέρχονται από ένα κτίριο των μέσων του 4^{ου} αι. π. Χ. δεν μπορούν να συνδεθούν με ένα παλαιότερο θεμέλιο κάτω από το ελληνιστικό κτίσμα D, χτισμένο με μεγάλες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους. Το ελληνιστικό οικοδόμημα του 2^{ου} αι. π. Χ. ήταν ένα επίμηκες κτήριο που είχε διαχωριστεί σε δύο δωμάτια μέσω ενός κεντρικού τοιχίου. Ήταν χωροθετημένο κάθετα στο ναό Β, μπροστά από τον ανηφορικό, δυτικό βραχώδη λόφο και έκλεινε τον υπαίθριο χώρο μεταξύ της κλίμακας, του νότιου τοίχου αντιστήριξης, του επικείμενου βράχου στα δυτικά και του ναού. Τα στρώματα που συνδέονται με το ρωμαϊκό κτήριο D είχαν ήδη απομακρυνθεί από τον Herzog. Η λίγη κεραμική που βρέθηκε σε έναν τοίχο που είχε καταπέσει χρονολογείται από την εποχή του Αυγούστου μέχρι και τον 2^ο αιώνα μ. Χ.

Schon vorher waren im Zuge der italienischen Rekonstruktion der Stützmauern auf einem Hügel südöstlich des Asklepiosheiligtums die Fundamente eines kleinen Antentempels herausgekommen. Bedauerlicherweise sind bis auf eine zweizeilige Nachricht L. Morricones alle Dokumente zu Ausgrabung und Tempelresten verloren bzw. unpubliziert. Danach war das Asklepieion kein in idyllischer Einsamkeit gelegenes Heiligtum. Es gab in seinem Umkreis weitere Heiligtümer. Dies bestätigen auch die zahlreichen Horoi, die dort aufgefunden wurden. Unter diesen Anlagen ragte das Asklepieion sicherlich mit seinen Stufenterrassen heraus.

Allerdings korrigieren die Grabungsbefunde des Jahres 2014 vor allem in der Südwestecke der mittleren Terrasse die Rekonstruktion Schazmanns und die bisherigen Vorstellungen der frühesten baulichen Struktur des Heiligtums. Sicherlich waren die Bauten schon auf drei Terrassen verteilt. Und sicherlich bildeten der Altar und der Tempel B den Fokus der gesamten Anlage. Doch stand in der Südwestecke der mittleren Terrasse kein größeres, dem hellenistischen oder dem römischen Bau D vergleichbares Gebäude. Der hellenistische Bau datiert aufgrund der in den zugehörigen Schichten angetroffenen Keramik und Münzen vor 150 v. Chr. und überbaut sowohl eine Senkgrube als auch ältere, aus großen Blöcken errichtete Fundamente. Die sowohl im hellenistischen als auch im römischen Bau D in dritter Verwendung steckenden, zu einem Bauwerk der Mitte des 4. Jh. v. Chr. gehörenden Travertinblöcke ließen sich nicht mit einem älteren, aus großen Kalksteinblöcken bestehenden Fundament unter Bau D verbinden. Der Bau des 2. Jh. v. Chr. war ein langgestrecktes, durch eine Mittelwand in zwei Räume unterteiltes Gebäude. Es war im rechten Winkel zum Tempel B vor dem ansteigenden westlichen Felshang positioniert und schloss den freien Platz zwischen Treppenanlage, südlicher Stützmauer, dem im Westen anstehenden Felsen und dem Tempel ab. Zum römischen Bau D gehörende Schichten waren schon von Herzog abgetragen worden. Die wenige in einer verstürzten Mauer gefundene Keramik datiert von augusteischer Zeit bis ins 2. Jh. n. Chr.

Wir konnten bisher nicht klären, wie sich die schon von Schazmann unter Tempel C nachgewiesenen Mauerzüge zu den frühesten Mauerzügen in der Südwestecke unter Bau D verhalten. Diese weichen von der erhaltenen orthogonalen Ausrichtung der übrigen Bauten ab, vorausgesetzt Schazmanns Plan stimmt mit dem tatsächlichen Befund überein.

Man muss also in der frühesten Phase von einem auf einer größeren, mit Basen besetzten Freifläche um den Tempel B und den Altar ausgehen. Am Ostende der mittleren Terrasse war in dieser Phase wohl auch schon der hallenartige Bau E vorhanden, der – im Unterschied zu Schazmanns Plan – mit Altar und Tempel B auf einer Achse liegt und so demselben orthogonalen Raster folgt. Diesem Raster waren schließlich auch die frühesten Hallenbauten an den Rändern der oberen Terrasse sowie der ins 2. Jh. v. Chr. zu datierende spätere Tempel A unterworfen.

Δεν κατέστη, μέχρι στιγμής, δυνατό να αποσαφηνιστεί η σχέση ανάμεσα στα, ήδη από τον Schazmann αποδεδειγμένα, τοιχεία κάτω από τον ναό Γ και τα ίχνη προγενέστερου τοίχου στη νοτιοδυτική γωνία, κάτω από το κτήριο D. Αυτά αποκλίνουν από την ισχύουσα ορθογώνια ευθυγράμμιση των υπολοίπων κτιρίων, με την προϋπόθεση ότι το σχέδιο του Schazmann είναι σωστό.

Πρέπει, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι στην πρωιμότερη φάση υπήρχε ένας μεγάλος, υπαίθριος χώρος γύρω από το ναό Β και τον βωμό, τον οποίον κατελάμβαναν διάφορα βάθρα. Στο ανατολικό άκρο του μεσαίου ανδρήρου υπήρχε, ήδη σε αυτή τη φάση, το στωικό οικοδόμημα Ε, το οποίο – σε αντίθεση με το σχέδιο του Schazmann – βρίσκεται στον ίδιο άξονα με τον βωμό και το ναό Β και ακολουθεί τον ίδιο ορθογώνιο κάνναβο. Στον ίδιο κάνναβο, τελικά, εντάσσονται και οι πρωιμότερες στοές στις παρυφές του ανώτερου ανδρήρου καθώς επίσης και ο υστερότερος ναός Α από τον 2^ο αι. π. Χ. Πίσω από το συγκρότημα με τα τρία άνδρα κρύβεται η ιδέα να τονιστεί κυρίως το τελετουργικό κέντρο του ιερού του Ασκληπιού. Με αυτό τον τρόπο διαίρεσαν τις στοές που περιβάλλουν τον βωμό και το ναό και τις ανήγειραν κάτω και πάνω από το καθορισμένο ιερό κέντρο, στα δικά τους ξεχωριστά επίπεδα. Ο επισκέπτης, επομένως, μπορούσε να αντιληφθεί το ιερό και το σχεδιασμό του συγκροτήματος γύρω από το κέντρο του ήδη από μακριά και με μία ματιά. Ταυτόχρονα, κάθε πομπή οδηγούσε εξαρχής σε αυτό το κέντρο. Η συγκεκριμένη αρχιτεκτονική αντίληψη εφαρμόστηκε αυστηρά στο Ασκληπιείο της Κω και δεν ήταν τόσο εμφανής στο παρελθόν λόγω ορισμένων σφαλμάτων που περιείχε το σχέδιο του Schazmann.

Wolfgang Ehrhardt

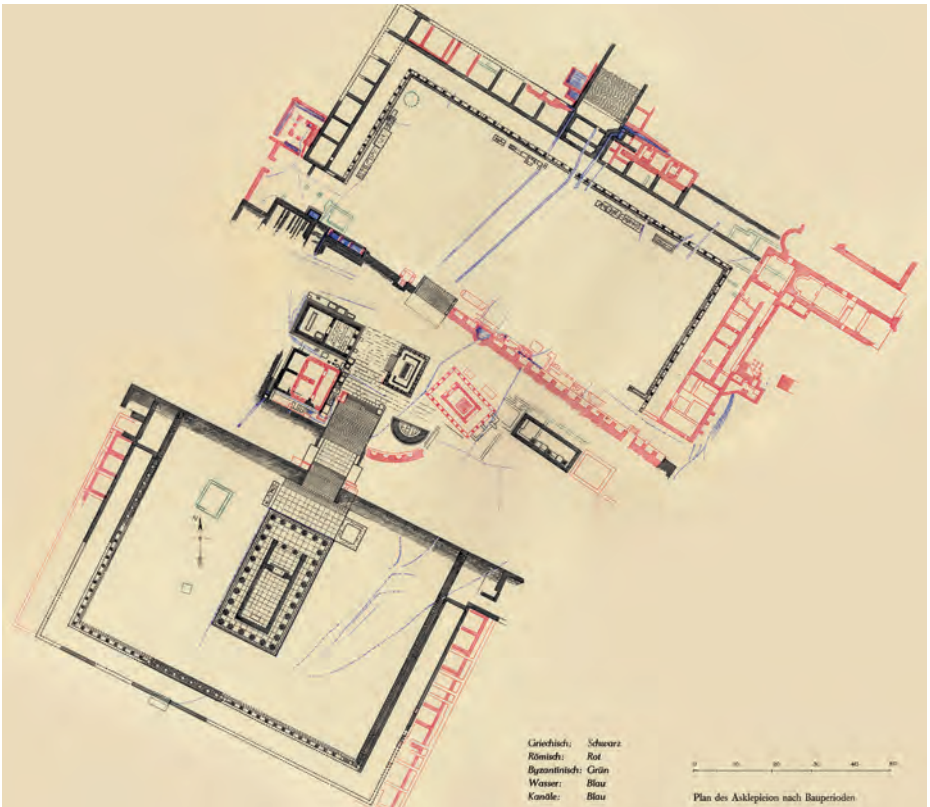
Διεύθυνση: Wolfgang Ehrhardt (Πανεπιστήμιο Freiburg), Μελίνα Φυλήμονος-Τσοποτού (Εφορεία Ρόδου) | Χρηματοδότηση: Γερμανικό Ίδρυμα Έρευνας (DFG)

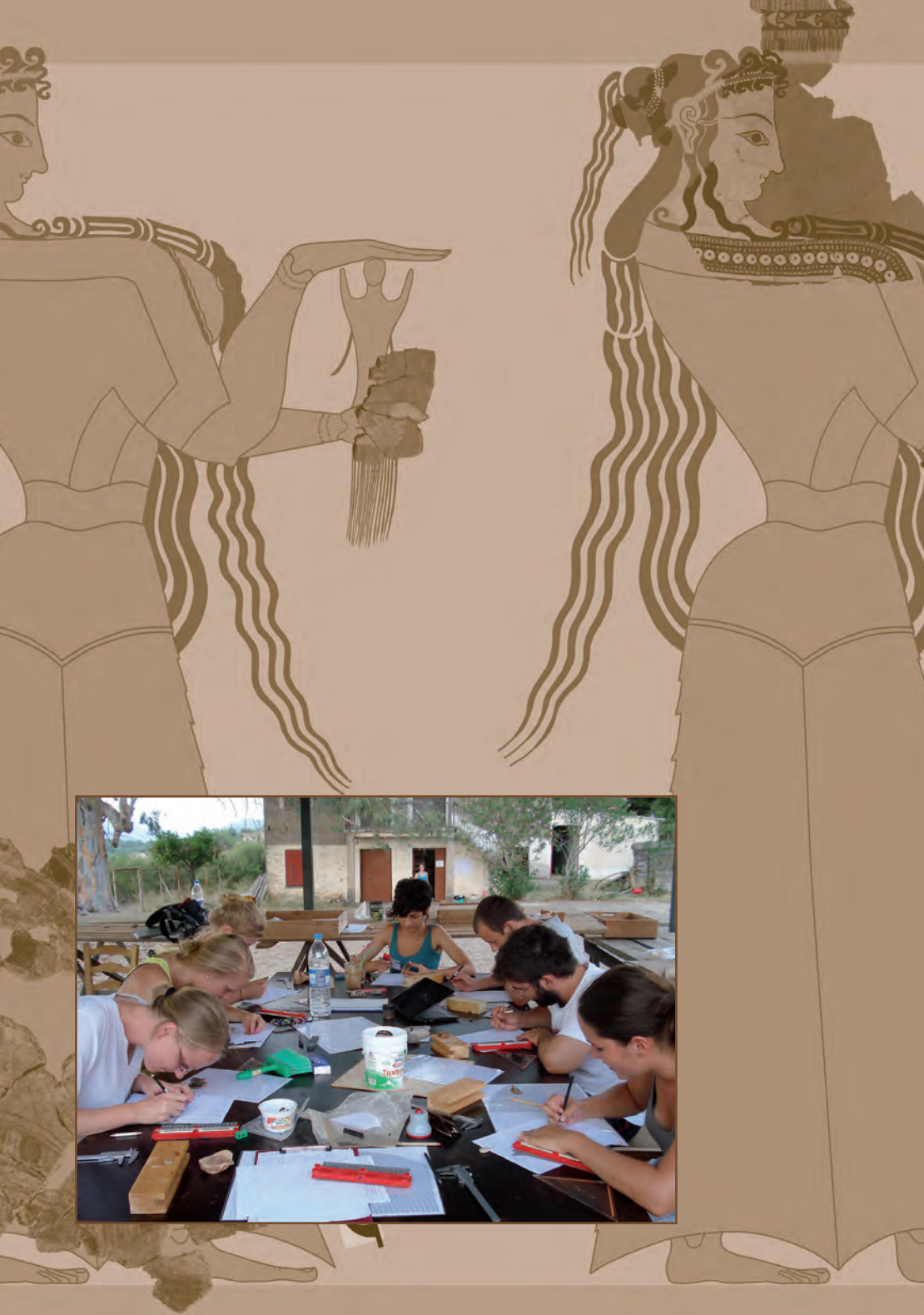
Hinter der dreistufigen Anlage steht die Idee, den rituellen Brennpunkt des Asklepiosheiligtums herauszuheben. Man teilte dabei die sonst Altar und Tempel umgebenden Hallen und ordnete sie unter- und oberhalb dieses sakralen Zentrums auf jeweils eigenen Stufen an. So konnte der Besucher schon von weitem das Heiligtum und die Zentrierung der Anlage auf einen Blick wahrnehmen. Zugleich wurde jede Prozession von vornherein auf dieses Zentrum hingeführt. Mit dem Asklepieion von Kos wurde dieses architektonische Konzept stringent umgesetzt, was aufgrund des in einigen Punkten unzutreffenden Schazmann'schen Planes bisher so nicht erkennbar war.

Wolfgang Ehrhardt

Leitung: Wolfgang Ehrhardt (Universität Freiburg), Melina Filimonos-Tsopotou (Ephorie Rhodos) |
Finanzierung: Deutsche Forschungsgemeinschaft

4 Κως, σχέδιο του ιερού του Ασκληπιού κατά Schazmann, επικαλυμμένο με τα αποτελέσματα της φωτογραμμετρικής αποτύπωσης | Kos, Plan des Asklepiosheiligtums nach Schazmann, überlagert mit den Ergebnissen der fotogrammetrischen Auswertung

Ερευνητικές εκθέσεις

Forschungsberichte

1 Στράτος, τεκμηρίωση της κεραμικής από το Σπαθάρι |
Stratos, Dokumentation der Keramik von Spathari

2 Στο βάθος: Τίρυνθα, παραδείγματα μορφών από τη Μεγάλη Πομπή των Γυναικών
με σχηματική απόδοση της διακόσμησης της ενδυμασίας | Hintergrund: Tiryns,
Beispielfiguren aus der großen Frauenprozession mit schematischer Angabe der Gewandmuster

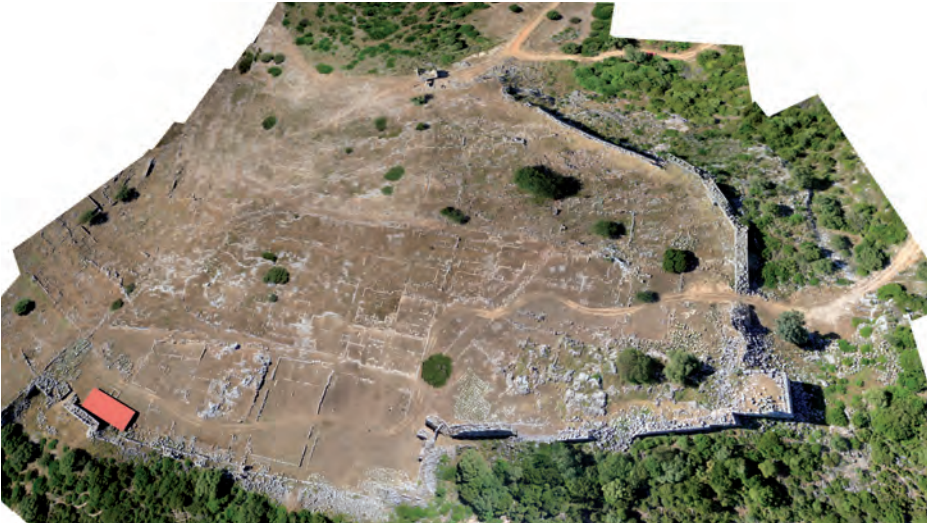
1 Στράτος, τεκμηρίωση της κεραμικής από το Σπαθάρι | Stratos, Dokumentation der Keramik von Spathari

Ακαρνανία

Τα ευρήματα από διάφορα ελληνο-γερμανικά ερευνητικά προγράμματα πεδίου στην Ακαρνανία της δυτικής Ελλάδας (ανασκαφή στη Στράτο, επιφανειακές έρευνες στη Στρατική και στη χερσόνησο της Πλαγιάς) μελετώνται, έχοντας θέσει διάφορα ερωτήματα.

Η διατροφή την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και την Αρχαϊκή περίοδο στη Στράτο και τη Στρατική – οι δυνατότητες μιας λειτουργικής ανάλυσης της κεραμικής

Οι διατροφικές συνήθειες του πρώτου μισού της 1^{ης} χιλιετίας π. Χ. διερευνώνται στα παραδείγματα της Στράτου και της Στρατικής, στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής της Anne Sieverling. Το πρόγραμμα εστιάζει στο κατά πόσο είναι εφικτή μια λειτουργική ανάλυση της κεραμικής. Η κεραμική, δηλαδή, ταξινομείται σε λειτουργικές ομάδες (αγγεία επιτραπέζιας χρήσης, αγγεία πόσεως, μαγειρικά σκεύη, αποθηκευτικά αγγεία) και η κατανομή της στις διάφορες περιοχές εύρεσης καθορίζεται μέσω μιας ποσοτικής και ποιοτικής ανάλυσης. Σκοπός της μελέτης είναι να συγκεντρώσει πληροφορίες σχετικά με τα καταναλωτικά πρότυπα και τις διατροφικές συνήθειες της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και να επισημάνει πιθανές μεταβολές τους στην Αρχαϊκή περίοδο. Πέραν τούτων, διερευνώνται οι τοπικές ιδιαιτερότητες στη διατροφή και οι τυχόν μεταβολές τους στη διάρκεια αυτής της χρονικής περιόδου, με βάση τις παλυνολογικές και τις αρχαιοζωολογικές μαρτυρίες, καθώς και την κεραμική της περιοχής. Το υλικό μελέτης αποτελεί η κεραμική της

2 Πάλαϊρος, αεροφωτογραφία | Palairos, Luftbild

Akarnanien

Im westgriechischen Akarnanien werden derzeit die Funde und Befunde der verschiedenen griechisch-deutschen Feldforschungsprojekte (Ausgrabung Stratos, Stratiké-Survey, Plaghia-Halbinsel-Survey) mit unterschiedlichen Fragestellungen ausgewertet.

Ernährung in der Frühen Eisenzeit und Archaik in Stratos und der Stratiké – Möglichkeiten der Funktionsanalyse von Keramik

In dem Dissertationsprojekt von Anne Sieverling werden die Ernährungsstrategien der ersten Hälfte des 1. Jts. v. Chr. am Beispiel von Stratos und der Stratiké untersucht. Im Mittelpunkt des Projektes steht die Untersuchung der Möglichkeiten einer Funktionsanalyse von Keramik. D. h. die Keramik wird in Funktionsgruppen (Essen, Trinken, Kochen, Lagern etc.) eingeteilt und einer quantitativen wie qualitativen Analysen ihrer Verteilung an den einzelnen Fundorten unterzogen. Ziel der Untersuchung ist es, Hinweise auf die Konsummuster und Ernährungsstrategien der Frühen Eisenzeit zusammenzustellen und mögliche Veränderungen in der archaischen Zeit herauszuarbeiten. Darüber hinaus sollen anhand der palynologischen, archäozoologischen und keramischen Quellen der Region die lokalen Eigenheiten in der Ernährung und deren Veränderungen in diesem Zeitraum untersucht werden. Materialgrundlage ist die früheisenzeitliche und archaische Keramik aus drei Fundorten in der Stratiké.

πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και της Αρχαϊκής περιόδου από τρεις τοποθεσίες στην Στρατική.

Ένα από τα αποτελέσματα που προκύπτουν είναι ότι τα αγγεία πόσεως αποτελούν την πιο κοινή ομάδα σε όλες τις περιοχές και συνδέονται με τα αγγεία ανάμειξης και χοής υγρών, που ανήκουν, επίσης, στην κατηγορία των αγγείων οίνου. Αυτή η ομάδα έχει κατασκευαστεί με εξαιρετικά υψηλή ποιότητα. Η συγκεκριμένη κατανομή θα μπορούσε να επιχειρηματολογήσει για ένα ιδιαίτερο έθος του συμποσίου στην περιοχή, όπου οι διαφορετικοί τύποι των αγγείων πόσεως υποδεικνύουν αρκετά διαφοροποιημένα σκεύη, που ήταν πιθανά κατασκευασμένα για διαφορετικές περιστάσεις ή/και για διαφορετικά ποτά. Τα παλυνολογικά ευρήματα επιβεβαιώνουν, εκτός των άλλων, ότι στην Αιτωλία και την Ακαρνανία βρέθηκαν σταφύλια που πιστοποιούν την κατανάλωση τοπικών οίνων.

Με μία διεπιστημονική προσέγγιση που συνδέει τα αποτελέσματα της λειτουργικής ανάλυσης των αγγείων και της ερμηνείας των παλυνολογικών, των αρχαιοζωολογικών και των ιστορικών μαρτυριών, καθώς και των απεικονίσεων, θα διαμορφωθεί μία πολύπλευρη εικόνα για τις διατροφικές συνθήκες μεταξύ 11^{ου} και 6^{ου} αι. π. Χ., που ήταν εντελώς άγνωστη για την περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας μέχρι σήμερα.

Τα αποτελέσματα αυτά συγκρίνονται με την κεραμική άλλων, στην καλύτερη περίπτωση, κλειστών συνόλων από την Ακαρνανία (από οικίες ή οικισμούς) και μπορούν να επεκταθούν στην κεραμική της Κλασικής εποχής. Ιδεατή συγκυρία θα ήταν να συμπληρωθούν οι συγκεκριμένες έρευνες από μελλοντικά δεδομένα μακροβοτανικών καταλοίπων από την περιοχή, με σκοπό την σύνθεση μίας συνολικής εικόνας των προτύπων κατανάλωσης και των διατροφικών συνηθειών στην Ακαρνανία.

Ο ναός στο Σπάθαρι – Η λατρεία σε μετασχηματισμό

Στο πλαίσιο της συστηματικής έρευνας πεδίου αποκαλύφθηκε, περίπου 5 χλμ. βορειοδυτικά της σύγχρονης πόλης της Στράτου, ένα μικρό λατρευτικό κτίσμα, η περιοχή του οποίου ανασκάφηκε τα έτη 1993–2000. Αυτός ο αρχαϊκός ναός δεν ανήκει σε ένα γνωστό, αρχαίο οικιστικό πλαίσιο. Λόγω της θέσης του έξω από την πόλη, κατατάσσεται στην κατηγορία των ιερών εκτός πόλεως, και αποτελεί την αφετηρία για την έρευνα των ιερών στην Ακαρνανία. Στη διάρκεια των ανασκαφών αποκαλύφθηκαν, σε διάφορα ανασκαφικά στρώματα, τα κατάλοιπα μίας αρχαϊκής και μίας ελληνιστικής στέγης, που διαμορφώνουν ένα χρονολογικό πλαίσιο από το 550/540 π. Χ. μέχρι το τέλος του 2^{ου} ή αρχές του 1^{ου} αι. π. Χ. Η κεραμική αποτελεί την πιο συχνή κατηγορία μεταξύ των ευρημάτων και, για το λόγο αυτό, συνιστά το θέμα της διδακτορικής διατριβής της Kathrin Fuchs.

Η ανάλυση της κεραμικής (**εικ. 1**) που βρέθηκε στην περιοχή του ναού στο Σπάθαρι αποσκοπεί στην απάντηση καίριων ερωτημάτων για το ιερό. Ποιοι τύποι αγγείων απαντώνται; Ποιες χρονολογικές φάσεις αποδεικνύονται μέσω των αγγείων; Ποια είναι η αναλογία μεταξύ των εισηγμένων αγγείων και της εγχώριας κεραμικής; Ποιες αλλαγές

Als ein Ergebnis zeigt sich, dass in allen Fundorten Trinkgefäße die häufigste Fundgruppe konstituieren und mit Gefäßen vergesellschaftet sind, die ebenfalls zur Trinkpraxis gehören, wie Misch- und Gießgefäße. Diese Keramik ist sehr qualitativ gearbeitet. Ihre Verteilung könnte für eine ausgeprägte Trinkkultur in der Region sprechen, wobei die unterschiedlichen Trinkgefäßformen für ein besonders differenziertes Trinkgeschirr sprechen, das wohl zu verschiedenen Anlässen und/oder für unterschiedliche Getränke hergestellt wurde. Die palynologischen Befunde bestätigen außerdem, dass in Aitolien und Akarnanien Weintrauben vorkamen, die den Verzehr von lokalem Wein nahelegen.

Mit dem interdisziplinären Ansatz, die Ergebnisse der Funktionsanalyse von Gefäßen mit der Auswertung der palynologischen, der archäozoologischen, der historischen Quellen und Bildquellen zu verknüpfen, wird sich ein vielschichtiges Bild der Ernährungsstrategien vom 11. bis zum 6. Jh. v. Chr. zeichnen lassen, die für die Region Akarnanien bislang völlig unbekannt sind. Diese Ergebnisse sollten mit der Keramik weiterer, vorzugsweise geschlossener (Haus- bzw. Siedlungs-) Kontexte aus Akarnanien abgeglichen und um die Keramikinventare klassischer Zeit erweitert werden. Idealerweise werden diese Forschungen mit zukünftig zu erhebenden makrobotanischen Daten der Region ergänzt, um ein umfassendes Bild von Konsummustern und Ernährung in Akarnanien zu entwickeln.

Der Tempel von Spathari – Kult im Wandel

Im Rahmen von systematischen Feldforschungen wurde ca. 5 km nordwestlich der modernen Stadt Stratos ein kleiner Kultbau entdeckt, dessen Areal von 1993–2000 ausgegraben wurde. Dieser archaische Tempel hat keinen bekannten antiken Siedlungskontext. Aufgrund seiner Lage außerhalb der Stadt lässt er sich also in die Kategorie der extraurbanen Heiligtümer einordnen und soll den Ausgangspunkt für die Untersuchung von Heiligtümern in Akarnanien bilden. Während der Grabungen ließen sich in den verschiedenen Schichten die Reste eines archaischen und eines hellenistischen Dachs nachweisen, die einen chronologischen Rahmen von 550/540 v. Chr. bis Ende des 2. oder Anfang des 1. Jhs. v. Chr. bilden. Unter den Funden stellt die Keramik die am stärksten vertretene Fundgattung dar und steht deshalb im Zentrum des Dissertationsprojektes von Kathrin Fuchs.

Die Analyse der im Bereich des Tempels von Spathari gefundenen Keramik (**Abb. 1**) soll dazu dienen, zentrale Fragen zum Heiligtum zu klären: Welche Gefäßformen sind im Inventar enthalten? Welche zeitlichen Phasen lassen sich durch die Gefäße belegen? Wie ist das Verhältnis von importiertem zu lokalem keramischem Material? Welche Veränderungen lassen sich im Keramikspektrum im Laufe der Jahrhunderte feststellen und welche Rückschlüsse lassen sich auf Kulthandlungen und Wandel ziehen? Durch den Vergleich mit weiteren Heiligtümern aus der Region soll schließlich geklärt werden, wie sich das Heiligtum in die sakrale Landschaft Akarnaniens rituell, topographisch und chronologisch einordnen lässt.

διαπιστώνονται στην ποικιλία της κεραμικής κατά τη διάρκεια των αιώνων και ποια συμπεράσματα εξάγονται σχετικά με τις λατρευτικές τελετές και τις αλλαγές στη λατρεία; Η σύγκριση με άλλα ιερά της περιοχής αποσαφηνίζει, εν τέλει, πως εντάσσεται το ιερό τόσο τελετουργικά, όσο τοπογραφικά και χρονολογικά στο ιερό τοπίο της Ακαρνανίας.

Η οικονομία σε μετασχηματισμό – η Ρωμαϊκή κεραμική από την Ακαρνανία ως οικονομικός δείκτης

Η μελέτη και η ανάλυση των ρωμαϊκών ευρημάτων από την ανασκαφή στη Στράτο και την επιφανειακή έρευνα στη χερσόνησο της Πλαγιάς αποτελεί το θέμα της διδακτορικής διατριβής του Γεωργίου Παντελίδη. Ενώ οι διαθέσιμες γραπτές πηγές – προπαντός ο Στράβωνας και ο Πausanias – υποδεικνύουν μια πλήρη διακοπή στην κατοίκηση και την οικονομική αξιοποίηση της περιοχής, τα ιστορικά γεγονότα διαφοροποιούνται, ήδη από τώρα, υπό το πρίσμα των αρχαιολογικών ευρημάτων.

Η διδακτορική διατριβή εστιάζει στο κατά πόσο η αλλαγή του κοινωνικού συστήματος που προέκυψε από την υπαγωγή της Ελλάδας στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και προκάλεσε τεράστιες αλλαγές στις οικιστικές δομές της Ακαρνανίας, αποτυπώνεται στον υλικό πολιτισμό της περιοχής. Διατυπώνονται και απαντώνται ερωτήματα τοπικής πολιτιστικής και κοινωνικο-οικονομικής φύσεως, ιδίως μέσω της μελέτης της κεραμικής.

Για την ανάλυση χρησιμοποιήθηκε όχι μόνο η τυπολογία της λεπτής χρηστικής κεραμικής σε σχέση με τα εισηγμένα και τα τοπικά προϊόντα, όπως συμβαίνει σε άλλες περιπτώσεις, αλλά γενικότερα συμπεριλήφθηκε το υλικό από όλες τις κατηγορίες ευρημάτων. Με βάση την υπάρχουσα ανάλυση, υποστηρίζεται ότι δεν μπορεί να γίνεται λόγος, πλέον, για μια Ακαρνανία χωρίς οικισμούς, με εγκαταλελειμμένες πόλεις και άγρια τοπία. Αντιθέτως, βρέθηκε χρηστική κεραμική του 1^{ου} αι. π. Χ. – 2^{ου} αι. μ. Χ. στο μέσον της Αγοράς της Στράτου, αν και σε μικρότερες ποσότητες συγκριτικά με αυτή της Ελληνιστικής περιόδου, όμως, αρκετή για να μπορέσει κανείς να υποθέσει ότι η Στράτος εξακολουθεί να κατοικείται και μετά την ίδρυση της Νικόπολης, ίσως όμως σε μικρότερο βαθμό.

Η Αγορά της πόλης της Στράτου στην Ακαρνανία

Η αρχαία πόλη της Στράτου έπαιξε, ως το μεγαλύτερο και σημαντικότερο κέντρο της περιοχής, σημαίνοντα ρόλο από τον 5^ο έως τον 1^ο αι. π. Χ. Η Αγορά της πόλης αποτελεί το αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής της Μαρίνας Μπερέρι. Η ανασκαφή της Αγοράς πραγματοποιήθηκε από το 1990 έως το 1997 από την ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχιτεκτονικής του Γ.Α.Ι. του Βερολίνου. Τα αρχεία αποτελούν το βασικό υλικό μελέτης αυτής της εργασίας. Στόχος είναι μια ολοκληρωμένη δημο-

Wirtschaft im Wandel –

römische Keramik aus Akarnanien als Indikator für ökonomische Praxis

Gegenstand des Dissertationsprojektes von Georg Pantelidis ist die Aufarbeitung und Auswertung der römerzeitlichen Funde, die bei den Grabungen in Stratos und beim Plaghia-Halbinsel-Survey gemacht wurden. Während die uns zur Verfügung stehenden Schriftquellen – v. a. Strabon und Pausanias – einen totalen Bruch in der Besiedlung und Bewirtschaftung der Landschaft nahelegen, stellen sich die historischen Vorgänge im Lichte der archäologischen Funde schon jetzt differenzierter dar.

Die Kernfrage des Dissertationsprojektes ist, inwiefern sich der gesellschaftliche Systemwechsel, der mit der Konstitution des Römischen Reiches in Griechenland einherging und in Akarnanien massive Veränderungen in der Siedlungsstruktur zur Folge hatte, in der materiellen Kultur der Region niederschlägt. Besonders durch die Aufarbeitung keramischer Fundgattungen lassen sich Fragen regionalkultureller und sozioökonomischer Art formulieren, überprüfen und lösen. Für die Analyse wurde nicht nur, wie sonst allgemein üblich, das feine Tafelgeschirr im Hinblick auf die Anteile von Importen und Lokalprodukten typologisch erfasst, sondern grundsätzlich das Material aller Fundgattungen aufgenommen.

Schon zum gegenwärtigen Stand der Auswertung lässt sich sagen, dass von einem entseidelten Akarnanien mit verlassenen Poleis und verwilderten Landschaften keine Rede sein kann. Im Gegenteil: Mitten auf der Agora von Stratos fand sich Siedlungskeramik des 1. Jhs. v. – 2. Jhs. n. Chr., zwar in geringerem Maße als in hellenistischer Zeit, jedoch so viel, dass man davon ausgehen kann, dass Stratos auch nach der Gründung von Nikopolis – wenn wahrscheinlich auch in reduziertem Ausmaße – noch bewohnt war.

Die Agora von Stratos in Akarnanien

Die antike Stadt Stratos spielte als das größte und bedeutendste Zentrum in der Region eine wichtige Rolle vom 5. bis zum 1. Jh. v. Chr. Ihre Agora bildet den Gegenstand des Dissertationsprojektes von Marina Bereri. Die Ausgrabung der Agora erfolgte von 1990 bis 1997 durch die griechische Denkmalbehörde in Zusammenarbeit mit dem Architekturreferat des DAI Berlin. Die Archivalien stellen die Materialbasis dieser Arbeit dar. Ziel ist eine vollständige Präsentation der Bauten der Agora sowie ihrer Funde. Insbesondere wird die Keramik aus gesicherten stratigraphischen Kontexten vorgelegt, mit der Erwartung, dass die Ergebnisse zu einer konkreten Datierung der Bauten und des Agorabereiches beitragen werden. Des Weiteren stellt diese Vorlage eine wichtige Referenz für weitere Studien über die Architektur und die Keramik Akarnaniens dar.

σίευση των οικοδομημάτων και των ευρημάτων της Αγοράς. Συγκεκριμένα, θα μελετηθεί η κεραμική που προέρχεται από ασφαλή στρωματογραφικά σύνολα, με την προσδοκία να συμβάλλουν τα αποτελέσματα σε μια ασφαλή χρονολόγηση των κτιρίων και του χώρου της Αγοράς. Επιπλέον, η εργασία αυτή αποτελεί σημαντικό σημείο αναφοράς για περαιτέρω μελέτες της αρχιτεκτονικής και της κεραμικής στην Ακαρνανία.

Ανάπτυξη τεχνογνωσίας – μια θεωρητική και πρακτική προσέγγιση στο παράδειγμα της όπτησης της κεραμικής στην αρχαιότητα (Ελληνιστική περίοδος)

Η κεραμική θεωρείται η πλουσιότερη κατηγορία μεταξύ των υλικών καταλοίπων του ελληνιστικού πολιτισμού. Ταυτόχρονα, η κεραμική αποτελεί και την πρώτη των πρώτων υλών της ανθρωπότητας που παρασκευάστηκε και δέχτηκε επεξεργασία προμελετημένα. Με αυτόν τον τρόπο συντελέστηκε, επομένως, μία θεμελιώδης αλλαγή: από τον ωμό πηλό, που εμφανίζεται ποικιλοτρόπως ως προϊόν διάβρωσης στη φύση, παράγεται σκόπιμα ένα υλικό που συνδέεται με λειτουργικές διαδικασίες. Αυτή η διαδικασία προαπαιτεί γνώσεις, η οποία στη συνέχεια οδήγησε σταθερά σε μια πιο περίπλοκη διαδικαστική αλυσίδα στο πλαίσιο της παραγωγής κεραμικών προϊόντων. Η ικανότητα για ανάπτυξη τεχνογνωσίας αποτελεί τη βάση για τα παραπάνω.

Με τη διδακτορική του διατριβή ο Gregor Döhner στοχεύει στο να εμπλουτίσει την έρευνα της κεραμικής στην Κλασική Αρχαιολογία με τον τομέα της ανάπτυξης τεχνογνωσίας. Η έρευνα ασχολείται κυρίως με τις τεχνολογίες σε παραδοσιακές κοινωνίες, δηλαδή προ-βιομηχανικές. Το υλικό μελέτης αποτελούν τα λεγόμενα απορρίμματα κεραμικής από την Αγορά στη Στράτο, τα οποία εξετάζονται, όχι μόνο από τη σκοπιά μίας φαινομενολογικής και τεχνο-αρχαιολογικής έρευνας, αλλά και κατά πόσο πληρούν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη τεχνογνωσίας. Συγκεκριμένα, οι παραδοσιακές αστοχίες στην παραγωγή (π. χ. κακή όπτηση), τα λάθη στην όπτηση και στο στοίβαγμα των αγγείων στον κλίβανο δίνουν πληροφορίες για το πώς εφαρμόστηκαν οι διάφορες τεχνικές και τεχνολογίες.

Οι έρευνες για την ανάπτυξη τεχνογνωσίας στο παράδειγμα της όπτησης των αγγείων δεν μπορούν να γίνουν αποκλειστικά βάσει του αποσπασματικού υλικού από τη Στράτο, και ως εκ τούτου, θα εξορυχθούν άργιλοι, θα αναλυθούν και θα χρησιμοποιηθούν για την παρασκευή αρχαίων τύπων αγγείων με τροχό. Στο επίκεντρο της έρευνας βρίσκεται μία σειρά δοκιμών όπτησης σε ένα σύγχρονο κλίβανο που κατασκευάστηκε σύμφωνα με τα αρχαία πρότυπα στο Πολυτεχνείο του Darmstadt.

Franziska Lang

Διεύθυνση: Λάζαρος Κολώνας (Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων), Peter Funke (Πανεπιστήμιο Münster), Hans-Joachim Gehrke (Πανεπιστήμιο Freiburg), Franziska Lang (TU Darmstadt), Friedrich Sauerwein (*), Ernst-Ludwig Schwandner (Γ.Α.Ι. Βερολίνου) | Χρηματοδότηση: Γερμανικό Ίδρυμα Έρευνας (DFG), Ίδρυμα Gerda Henkel, EE – Εντατικό Πρόγραμμα Erasmus (DAAD)

›Technisches Handeln‹ – eine praxistheoretische Betrachtung am Beispiel des keramischen Brandes in der Antike (Hellenismus)

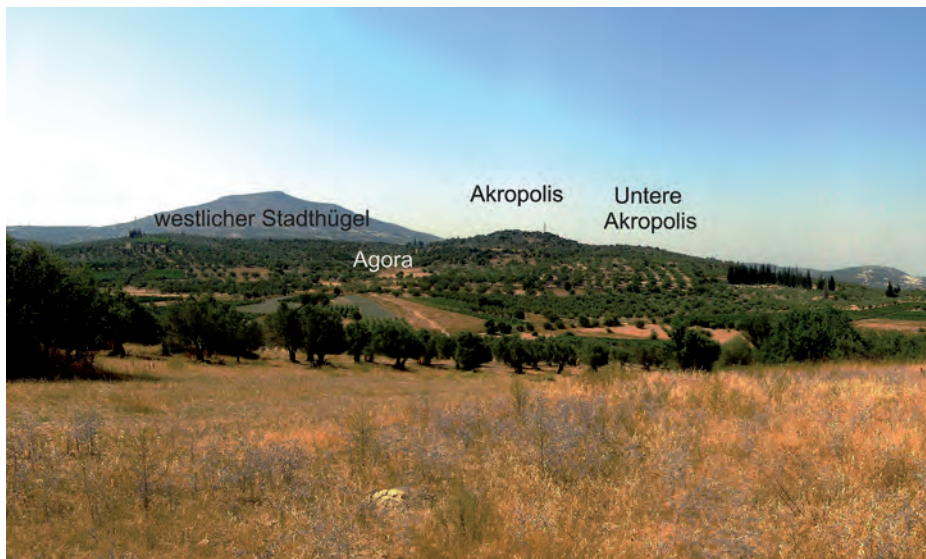
Keramik gilt als materialreichste Gattung innerhalb der materiellen Hinterlassenschaften der griechisch-römischen Kultur. Zugleich besteht Keramik auch aus dem ersten Rohstoff der Menschheit, der intentional aufbereitet bzw. verarbeitet wurde. Damit vollzog sich ein grundlegender Wandel: Aus dem Rohstoff Ton, der in mannigfaltiger Weise als Verwitterungsprodukt in der Natur vorkommt, wird gezielt ein funktionsgebundener Werkstoff hergestellt. Diese Handlung setzt Kenntnisse voraus, die in der Folge stetig zu einer komplexeren Handlungskette innerhalb der Herstellung keramischer Produkte führte. Die Grundlage dafür stellt die Fähigkeit zum ›Technischen Handeln‹ dar.

Das Dissertationsprojekt von Gregor Döhner möchte die Untersuchung von Keramik in der Klassischen Archäologie um das Feld des ›Technischen Handelns‹ erweitern. Grundsätzlich beschäftigt sich die Forschungsarbeit mit Technik in traditionellen Gesellschaften, also unter vorindustriellen Bedingungen. Die Materialgrundlage stellt der sogenannte Töpfereiabfall von der Agora in Stratos, der neben den phänomenologischen und technikarchäologischen Untersuchungen zusätzlich auch bezüglich der notwendigen Voraussetzungen für das ›Technische Handeln‹ betrachtet wird. Im Besonderen geben die überlieferten Produktionsfehler (z. B. Fehlbrände) und Brenn- bzw. Stapelhilfen Aufschluss über angewandte Techniken und Technologien.

Die Forschungen zum ›Technischen Handeln‹ am Beispiel des keramischen Brandes können nicht allein auf Grundlage des fragmentarischen Materials aus Stratos geführt werden, weshalb Tone selbst abgebaut, aufbereitet und für das Nachdrehen antiker Formen verwendet werden. Im Zentrum der Versuchsreihen stehen Brennversuche in einem nach antikem Vorbild an der Technischen Universität Darmstadt errichteten Töpferofen.

Franziska Lang

Leitung: Lazaros Kolonas (ehem. Generaldirektion der Altertümer), Peter Funke (Universität Münster), Hans-Joachim Gehrke (Universität Freiburg), Franziska Lang (Universität Darmstadt), Friedrich Sauerwein (†), Ernst-Ludwig Schwandner (ehem. DAI Berlin) | Finanzierung: Deutsche Forschungsgemeinschaft, Gerda Henkel Stiftung, EU – Erasmus Intensivprogramm (DAAD)

Κλεωνές

Οι «καλοχτισμένες Κλεωνές»

Οι Κλεωνές βρίσκονται 20 χλμ. περίπου νοτιοδυτικά της Κορίνθου, σε μια εύφορη πεδιάδα, όπου η πόλη αναπτύσσεται πάνω σε δύο λόφους (**εικ. 1**). Η πόλη περιβαλλόταν από οχυρωματικό τείχος που σήμερα σώζεται σε πολλά σημεία μόνο με τη μορφή πενιχρών λειψάνων στο έδαφος. Το 1910 οι Κλεωνές ανασκάπτονται για πρώτη φορά από τον August Frick, ενώ οι ανασκαφές ξανάρχισαν το 2000 από τον T. Mattern και συνεχίστηκαν μέχρι το 2011 υπό τη μορφή συνεργασίας μεταξύ της Εφορείας στην Κόρινθο και του Γ.Α.Ι.

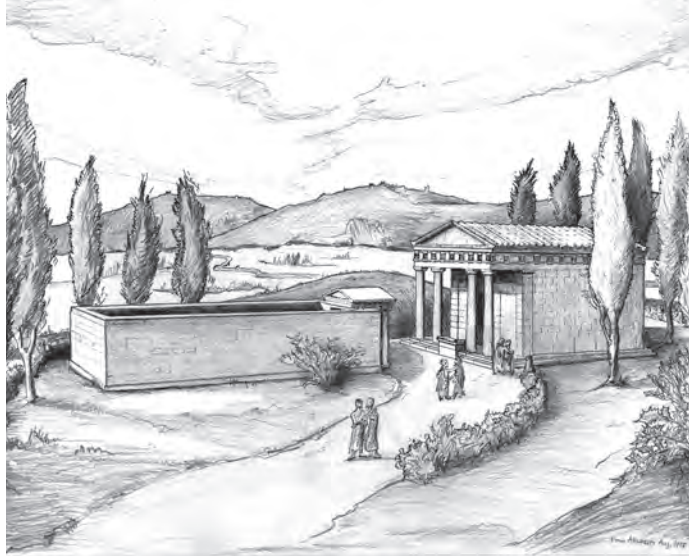
Η γεωγραφική θέση της πόλης ήταν σημαντική. Αν ήθελε κανείς να ταξιδέψει από τον Ισθμό προς την κεντρική Πελοπόννησο ή την Αργολίδα, ο δρόμος περνούσε από τις Κλεωνές. Το γόνιμο έδαφος και η νευραλγική τοποθεσία δικαιολογούν, επίσης, την ύπαρξη οικισμού στη θέση αυτή ήδη από την εποχή του Χαλκού. Πρωτογεωμετρική και γεωμετρική κεραμική δηλώνουν την ύπαρξη διάσπαρτων οικισμών από την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Αργότερα, οι Κλεωνές χαρακτηρίζονται στον κατάλογο των πλοίων στην Ιλιάδα (2, 570) ως «καλοχτισμένες» («εὐκτιμένες»).

Η πόλη βιώνει μια πρώιμη περίοδο ακμής την Αρχαϊκή περίοδο. Το 573 π. Χ. ιδρύθηκαν στη Νεμέα οι αγώνες των Νεμέων και χτίστηκε ο πρώτος ναός του Διός, ενώ την ίδια στιγμή επισκευάστηκε στις Κλεωνές ένα ιερό στο νοτιότερο άκρο της λεγόμενης κάτω

1 Κλεωνές, άποψη των λόφων της πόλης των Κλεωνών από νοτιοανατολικά, στο βάθος το όρος Απέσας, όπου βρίσκεται ο βωμός με τις στάχτες του Απεσάντιου Διός | Kleonai, Blick von Südosten auf die Stadthügel, im Hintergrund der Apesas, auf dem sich der Aschenaltar des Zeus Apesantios befindet

2 Κλεωνές, σχέδιο αναπαράστασης του ναού του Ηρακλή με το »Βωμό-αΐθριο« | Kleonai, Rekonstruktionszeichnung des Herakles-Tempels mit dem Altarhof

Kleonai

Das »wohlgebaute Kleonai«

Kleonai liegt, etwa 20 km südwestlich von Korinth, in einem fruchtbaren Tal auf zwei Hügeln (**Abb. 1**). Die Stadt war von einer Mauer umgeben, von der heute vielerorts nur noch Geländekanten zeugen. 1910 wurden erstmals durch August Frickenhaus Ausgrabungen durchgeführt, die 2000 vom Torsten Mattern wieder aufgenommen und bis 2011 in Kooperation der Ephorie in Korinth mit dem DAI fortgeführt wurden.

Die geographische Lage der Stadt war wichtig: Wollte man vom Isthmos in die zentrale Peloponnes oder die Argolis weiterreisen, so führte der Weg an Kleonai vorbei. Fruchtbarkeit und verkehrsgünstige Lage erklären auch, weswegen es wohl schon in der Bronzezeit eine Besiedlung gab. Protogeometrische und geometrische Scherbenfunde deuten auf früheisenzeitliche Streusiedlungen hin. Einige Zeit später wird Kleonai im Schiffskatalog der Ilias als »wohlgebaut« bezeichnet (Hom. Il. 2, 570).

Eine frühe Blüte erlebte die Stadt in archaischer Zeit. 573 v. Chr. wurden in Nemea die nemeischen Spiele gegründet und der erste Zeus-Tempel wurde errichtet, gleichzeitig in Kleonai auf der Südspitze der sog. Unteren Akropolis ein Heiligtum ausgebaut (**Abb. 3**). Dazu wurde eine 15 × 15 m große Terrassierung etwas unterhalb der Hügelkuppe an den Hang angesetzt und nördlich der Hügelkuppe und etwas höher ein ca. 20 m langer gepflasterter Streifen nach Westen angelegt. Im Bereich der Hügelkuppe lag, unter freiem Him-

Ακρόπολης (εικ. 3). Για το σκοπό αυτό διαμορφώθηκε στην πλαγιά ένα μεγάλο άνδριο 15 × 15 μ., λίγο κάτω από την κορυφή του λόφου, ενώ βόρεια αυτής και λίγο υψηλότερα, προς τα δυτικά, κατασκευάστηκε ένα πλακόστρωτο μήκους περίπου 20 μ. Στην περιοχή της κορυφής του λόφου βρισκόταν το υπαίθριο κέντρο λατρείας με τη μορφή ενός βωμού. Τον 5^ο ή 4^ο αι. π. Χ. η κορυφή περιβάλλεται από μία κλίμακα σχήματος U. Δυστυχώς, δεν υπάρχει καμία ένδειξη για την ταυτότητα της λατρείας.

Τον 5^ο αιώνα οι Κλεωνές εξαρτώνται όλο και περισσότερο από το Άργος. Όταν το 465/464 π. Χ. το Άργος, η Τεγέα και οι Κλεωνές κατέστρεψαν την πόλη των Μυκηνών, οι κάτοικοι τους εγκαταστάθηκαν στις Κλεωνές. Ίσως εκείνη τη στιγμή η πόλη να επεκτάθηκε, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά στοιχεία. Ελάχιστα γνωρίζουμε για την ανάπτυξη της πόλης την Κλασική εποχή, κάτι που οφείλεται κυρίως στο στάδιο που βρίσκεται σήμερα η έρευνα, όπως κατέδειξαν οι πρόσφατες ανασκαφές στην αγορά. Ενεπίγραφες εξέδρες μαρτυρούν, μεταξύ άλλων, τη σημαντικότητα της αγοράς.

Μπορεί στις αρχές του 4^{ου} αιώνα η διοργάνωση των αγώνων στη Νεμέα να περιήλθε στο Άργος, αλλά η πολιτική θέση των Κλεονών φαίνεται να αλλάζει μόλις στα τέλη του 4^{ου} ή τις αρχές του 3^{ου} αιώνα. Οι Κλεωνές αποτελούσαν πλέον τμήμα του Αργείου κράτους. Με τη βοήθεια του Άρατου και υπό τη σκέπη της Αχαϊκής Συμπολιτείας οι Κλεωνές ανεξαρτητοποιήθηκαν το 235 π. Χ.

Η θέση των Κλεονών μεταξύ των ελληνιστικών πόλεων και συμπολιτειών ήταν πάντα ήσσονος σημασίας και η οικονομική εμβέλεια της πόλης μάλλον μικρή. Το πρώτο μισό του 2^{ου} αιώνα π. Χ. ανεγέρθηκε εκτός πόλεως, στο δρόμο προς το Άργος, ένα πολιτικό μνημείο που αντανakλούσε την παρελθούσα σημασία των Κλεονών: ο ναός του Ηρακλή (εικ. 2). Η κατάσταση διατήρησής του είναι καλή και τα αρχιτεκτονικά του μέλη βρίσκονται ακόμα κατά χώραν, ώστε να είναι δυνατή μία αξιόπιστη αναπαράσταση. Οι διαστάσεις του ναού, στο επίπεδο του στυλοβάτη, είναι 9,25 × 15,25 μ. και ο ναός διαθέτει μια δίβαθμη κρηπίδα. Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι μία μεγάλη λιθόπλινθος, πάνω στην οποία βρισκόταν ο βωμός, καταστούσε την είσοδο στον πρόναο αδύνατη από το κεντρικό μετακίονιο. Μία άλλη ιδιαιτερότητα αποτελεί το γεγονός ότι στο ναό απαντούν, εκτός από τις μετόπες κανονικού πλάτους, και μετόπες μικρότερου πλάτους. Επειδή η θέση που ανήκουν οι στενότερες μετόπες έχει προσδιοριστεί, προκύπτει ένα αρκετά μεγαλύτερο, κεντρικό μεταξόνιο στην αναπαράσταση. Με αυτό τον τρόπο αντιλαμβάνεται κανείς πολύ καλύτερα την όψη του ναού. Γνωστή είναι, επίσης, και η εσωτερική διάρθρωση του ναού: στο πίσω μέρος του σηκού βρίσκονται τα κατάλοιπα της βάσης του λατρευτικού αγάλματος, ο κορμός από το λατρευτικό άγαλμα στον τύπο του καθήμενου Ηρακλή που ελαφρώς γέρνει προς τα μπροστά, και οι εντορμίες για ένα διάφραγμα μπροστά από το λατρευτικό άγαλμα καθώς και για μία λατρευτική τράπεζα. Μπροστά από το ναό και σε απόσταση μόλις 6 μέτρων βρίσκονται τα θεμέλια ενός βωμού-αιθρίου, με δίφυλλη θύρα και μία ιωνική πρόσταση. Την εξήγηση για την στενή σχέση μεταξύ του βωμού-αιθρίου και του

3 Κλεωνές, το αρχαϊκό
πλακόστρωτο στο ιερό
της κάτω Ακρόπολης |
Kleonai, das hocharchaische
Plattenpflaster
am Heiligtum auf der
Unteren Akropolis

mel, das Zentrum des Kultes in Form eines Altars. Im 5. oder 4. Jh. v. Chr. wurde die Hügelkuppe durch eine U-förmige Treppe eingefasst. Leider gibt es keinerlei Hinweise auf den Kultinhaber.

Im 5. Jh. geriet Kleonai zunehmend in die Abhängigkeit von Argos. Als 465/464 v. Chr. Argos, Kleonai und Tegea die Stadt Mykene zerstörten, wurden die Einwohner in Kleonai angesiedelt. Vielleicht erfolgte damals eine Stadterweiterung, für die es archäologische Hinweise gibt. Über die Stadtentwicklung in der Klassik wissen wir nur wenig, was aber in erster Linie dem Forschungsstand zuzuschreiben ist, wie die neueren Grabungen auf der Agora zeigen. Unter anderem bezeugen Exedren mit Inschriften die Bedeutung der Agora.

Es mag sein, dass die Leitung der nemeischen Spiele schon früh im 4. Jh. an Argos übergang, jedoch scheint sich die rechtliche Stellung Kleonais erst im späten 4. oder frühen 3. Jh. geändert zu haben. Kleonai wurde nun Teil des Argivischen Staates. Durch Aratos' Hilfe wurde Kleonai 235 v. Chr. unter dem Dach des achäischen Bundes wieder autonom.

Die Machtstellung Kleonais im Gefüge der hellenistischen Poleis und Städtebünde war stets gering und der finanzielle Spielraum der Stadt eher klein. In der ersten Hälfte des 2. Jhs. v. Chr. wurde dennoch außerhalb der Stadt, am Weg nach Argos ein politisches Denkmal der einstigen Bedeutung Kleonais errichtet: der Herakles-Tempel (*Abb. 2*). Sein Erhaltungszustand ist gut und die Bauglieder liegen teilweise noch in situ, sodass eine zuverlässige Rekonstruktion möglich ist. Der Tempel misst 9,25 × 15,25 m (Stylobat) und besitzt eine zweistufige Krepis. Auffällig ist, dass ein großer Block, auf dem sich der Altar befand, das Betreten der Vorhalle durch das Mittelinterkolumnium unmöglich machte. Eine Besonderheit ist ferner, dass der Tempel neben einer normal breiten Metope auch ein reduziertes Metopenmaß besaß. Weil die genaue Lage der schmaleren Metopen bekannt ist, ergibt sich daraus für die Rekonstruktion eine stark erweiterte mittlere Säulenstellung. So kann man eine recht genaue Vorstellung vom Erscheinungsbild des Tempels gewinnen.

ναού δίνουν ο Πausanías και ο Διόδωρος που αναφέρουν ότι ο ναός του Ηρακλή ήταν εκεί, όπου κάποτε ο Ηρακλής δολοφόνησε τον Εύρυτο και τον Κτέαντα (Paus. 2, 15, 1 · Διόδ. 4, 33, 3). Ο >βωμός-αίθριο< θα λειτουργούσε ως το ηρώο τους.

Λίγα πράγματα είναι γνωστά, μέχρι στιγμής, για την ιστορία της πόλης στη Ρωμαϊκή εποχή. Η κεραμική και οικοδομικές επισκευές στην Αγορά μαρτυρούν την περαιτέρω ύπαρξη και ανάπτυξη της πόλης, ενώ προστίθεται και η νομισματοκοπεία στην εποχή των Σεβήρων. Σε μία τιμητική επιγραφή για τον Κορνήλιο Βετούριο Θεόφιλο, σήμερα στο μουσείο της Κορίνθου, η πόλη χαρακτηρίζεται με τον συνήθη όρο ως >λαμπροτάτη< (IG IV 490). Πραγματικά, επιβεβαιώνεται και αρχαιολογικά, με την ύπαρξη μεγάλων οικοδομημάτων σε διάφορα σημεία, η περαιτέρω ύπαρξη του οικισμού ως την Ύστερη Αρχαιότητα.

Οι Κλεωνές ήταν μια πόλη της >τρίτης Ελλάδας<. Έτσι χαρακτηρίζει ο H.-J. Gehrke τα μικρότερα μέρη εκτός Αθήνας και Σπάρτης. Σήμερα κερδίζουν μόνο λίγη από την προσοχή μας, επειδή δεν αναφέρονται συχνά στις πηγές. Είναι εντυπωσιακό όμως ότι στις Κλεωνές έχει αποκαλυφθεί πλήθος οικοδομημάτων, τα οποία και ξεχωρίζουν λόγω του ασυνήθιστου σχεδιασμού τους. Μπορεί να μην δίνουν πρωτοποριακές λύσεις, αλλά καταδεικνύουν τις καινοτομίες που αναπτύχθηκαν στις μικρές θέσεις, οι οποίες απαλλαγμένες από το βάρος της μεγάλης παράδοσης μπορούν και τραβούν το δικό τους δρόμο. Μπορούμε λοιπόν να περιμένουμε ότι ειδικά στις μικρές πόλεις της Ελλάδας υπάρχουν πολλά ακόμα κρυμμένα μυστικά που πρέπει να αποκαλύψουμε. Η μορφολογική ποικιλία αποτελεί ένα απαραίτητο αντίβαρο στην υψηλή αρχιτεκτονική γλώσσα των μεγάλων πόλεων. Επιπλέον, η πόλη ήταν διοργανωτής πανελληνίων αγώνων. Έτσι έχουμε τη μοναδική ευκαιρία να μελετήσουμε την πόλη σε συνάρτηση με ένα σημαντικό ιερό της που ξεπερνά τα τοπικά του σύνορα. Η γνώση της ιστορίας των Κλεωνών, της πολεοδομίας τους, της πολιτικής δομής και του επιγραφικού υλικού τους αποκτά, συνεπώς, ένα υψηλό επιστημονικό ενδιαφέρον. Οι Κλεωνές προσφέρουν, επίσης, μία μοναδική ευκαιρία καθώς δεν επλήγησαν ποτέ από τη σύγχρονη ανοικοδόμηση.

Η αρχαιολογική εργασία πεδίου έχει σταματήσει προς το παρόν στις Κλεωνές, αλλά θα ξαναρχίσει σε λίγα χρόνια. Για το λόγο αυτό η μελέτη των ανασκαφικών ευρημάτων έχει επιτελέσει μεγάλη πρόοδο: Κατά το πρώτο ήμισυ του 2015 πρόκειται να εμφανιστεί ο πρώτος τόμος της σειράς >Κλεωναί<, στο οποίο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας σχετικά με το ναό του Ηρακλή. Οι επόμενοι τόμοι προετοιμάζονται.

Torsten Mattern

Auch seine Ausstattung ist bekannt: Im hinteren Bereich der Cella befinden sich die Reste der Kultbildbasis, der Kultbildtorso eines leicht nach vorn gebeugt sitzenden Herakles und die Einlassungen für eine Kultbildschranke und einen Kulttisch. Vor dem Tempel liegen in nur 6 m Entfernung die Fundamente des »Altarhofs« mit einer zweiflügeligen Tür und einem ionischem Vordach. Eine Erklärung für den engen Zusammenhang zwischen »Altarhof« und Tempel liefern Pausanias und Diodor, die berichten, der Tempel des Herakles habe dort gelegen, wo einst Herakles Eurytos und Kteatos ermordet habe (Paus. 2, 15, 1; Diod. 4, 33, 3). Der »Altarhof« wird also als ihr Heroon gedient haben.

Aus der Kaiserzeit war bislang wenig über die Geschichte der Stadt bekannt. Auf der Agora bezeugen Keramikfunde und Umbauten das weitere Bestehen und Gedeihen der Stadt, hinzu kommt die severische Münzprägung. In einer Ehreninschrift für Cornelius Veturios Theophilos, heute im Museum von Korinth, bezeichnet sich die Stadt mit einem üblichen Terminus als »glänzend« (IG IV 490). Tatsächlich ist der Fortbestand einer spätantiken Siedlung auch archäologisch durch weitere größere Bauten an mehreren Stellen belegt.

Kleonai war eine Stadt des »Dritten Griechenlands«. So bezeichnete H.-J. Gehrke die kleineren Orte jenseits von Athen und Sparta. Sie werden heute nur wenig wahrgenommen, weil sie in den Quellen kaum Niederschlag gefunden haben. Erstaunlicherweise konnten in Kleonai aber mehrere Bauten gefunden werden, die aufgrund ihrer ungewöhnlichen Konzeptionen auffallen. Es mögen keine wegweisenden Lösungen gewesen sein, aber sie zeigen die Innovationsfreude kleiner Orte, die nicht durch die Bürde einer großen Tradition belastet eigene Wege gehen konnten und lassen erwarten, dass gerade in den Kleinstädten Griechenlands noch viel Wissenswertes verborgen liegt. Die Buntheit der Formsprache stellt ein unentbehrliches Korrektiv gegenüber der gehobenen Architektursprache größerer Orte dar. Zudem war die Stadt Ausrichterin panhellenischer Spiele. Wir haben damit die einmalige Chance, die Verbindung zwischen einer Polis und ihrem überregional bedeutenden Heiligtum herzustellen. Die Kenntnis der Geschichte Kleonais, ihrer Urbanistik, politischen Gliederung und des epigraphischen Materials besitzt daher eine hohe wissenschaftliche Relevanz. Die Situation ist auch deswegen günstig, weil Kleonai niemals überbaut worden ist.

Die archäologische Feldforschung ruht derzeit in Kleonai, soll aber in einigen Jahren wieder aufgenommen werden. Dafür macht die Aufarbeitung der Grabungen große Fortschritte: Der erste Band einer Reihe »Kleonai«, in welchem die Ergebnisse der Forschungen zum Herakles-Tempel vorlegt werden, soll in der ersten Jahreshälfte 2015 erscheinen. Weitere Bände sind in Vorbereitung.

Torsten Mattern

1 Ελευσίνα, σπήλαιο με τη θεμελίωση του ναού του Άδη στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης | Eleusis, Grotte mit dem Fundament des Hades-Tempels im Heiligtum der Demeter und Kore

Μισητός και ασυμφιλίωτος – εικονογραφία, τόποι και λατρεία του Άδη

Οι θρησκευτικές ιδέες των Ελλήνων αποκτούν στον Ησίοδο και στον Όμηρο μία πρώτη καταγραφή και συστηματοποίηση, με την περιγραφή, μεταξύ άλλων, των οικογενειακών σχέσεων των θεών, των χώρων δράσης τους και της εμφάνισής τους. Ο Ησίοδος περιγράφει μία ιδιαίτερα σημαντική διαδικασία για την παγκόσμια τάξη, δηλαδή το μοίρασμα του κόσμου στους τρεις γιούς του Κρόνου: ο Δίας έγινε ο αρχηγός των θεών και Κύριος του Ολύμπου, ο Ποσειδώνας εξουσίαζε στη θάλασσα και ο Άδης έγινε ο βασιλιάς του Κάτω Κόσμου.

Κατά συνέπεια, ο Άδης ήταν ένας από τις τρεις ισχυρότερους θεούς στο ελληνικό πάνθεον. Και όμως, η μορφή του διακρίνεται μόλις αμυδρά, διότι η παρουσία του στο μύθο, στις παραστάσεις και στις λατρείες είναι μάλλον μετριοπαθής σε σύγκριση με τις υπόλοιπες κύριες θεότητες. Αυτό οδήγησε, από νωρίς, τους περισσότερους μελετητές στην πεποίθηση ότι δεν λατρεύονταν και ότι είχε ένα μικρό μόλις ρόλο, με αποτέλεσμα ο συγκεκριμένος θεός να έχει παραμεληθεί στην έρευνα. Τα φαινόμενα όμως απατούν, κάτι που μετά από μία δεύτερη ματιά δεν εκπλήσσει ούτε ως άλλως: υπάρχει στα αλήθεια έστω και μία πιθανότητα σε κοινωνίες όπως στις αρχαίες ελληνικές, όπου οι νεκροί είχαν μεγάλη σημασία τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο και λειτουργούσαν ως παραδείγματα για τον ιδιωτικό και τον δημόσιο βίο, ο άρχοντας του βασιλείου των νεκρών να είναι μία απλή φιγούρα στο περιθώριο;

2 Ακρωτήριο Ταΐναρο, άποψη προς τα νότια | Kap Tainaron, Blick nach Süden

Verhasst und unversöhnlich – Ikonographie, Orte und Kult des Hades

Die durchaus disparaten religiösen Vorstellungen der Griechen haben bei Hesiod und Homer eine erste Verschriftlichung und Systematisierung erfahren, indem hier u. a. Familienverhältnisse, Zuständigkeiten und Aussehen der Götter beschrieben wurden. Ein besonders wichtiger Vorgang für die Weltordnung wird dabei von Hesiod beschrieben, nämlich die Aufteilung der Welt unter den drei Söhnen des Kronos: Zeus wird Oberhaupt der Götter und Herr des Olymp, Poseidon erhält die Gewalt über das Meer, und Hades wird zum König der Unterwelt.

Demnach war Hades einer der drei mächtigsten Götter im griechischen Pantheon. Und doch erscheint seine Figur eher blass, denn seine Präsenz im Mythos, in Darstellungen und in Kulte ist im Vergleich zu den anderen Hauptgöttern eher bescheiden. Dies führte die meisten Gelehrten früh zu der Annahme, dass er keine kultische Verehrung erhalten und eine marginale Rolle gespielt habe. Und so vernachlässigte man in der Forschung diesen Gott. Doch der Schein trügt, was auf den zweiten Blick ohnehin kaum überrascht: Ist es denn wirklich möglich, dass in Gesellschaften wie der antiken griechischen, in denen die Toten von großer Bedeutung für den Einzelnen wie die Gemeinschaft waren und als Exempla für das Private wie das Politische dienten, der Herrscher über das Totenreich eine bloße Randfigur sein soll?

Στην πραγματικότητα, οι αρχαίες μαρτυρίες καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα για το μύθο και τη λατρεία του Άδη. Στις αρχαίες πηγές απαντά σε διάφορες κατηγορίες, όπως στο έπος στον Ησίοδο και τον Όμηρο, στην τραγωδία στον Αισχύλο, στον Σοφοκλή και στον Ευριπίδη, στην κωμωδία στον Αριστοφάνη, στις γεωγραφικές περιγραφές του Πausανία και του Στράβωνα και σε πολλές άλλες. Επιπλέον, μας δίνουν οι επιγραφές, συμπεριλαμβανομένων των αναθηματικών, των απολογιστικών, των κατάδεσμων κτλ. πληροφορίες σχετικές με τις αντιλήψεις των Ελλήνων για τον Άδη. Περισσότερα στοιχεία σχετικά με τις πεποιθήσεις για τον άρχοντα του βασιλείου των νεκρών βρίσκονται σε μια σειρά παραστάσεων της θεότητας, κυρίως στην αγγειογραφία (εικ. 3), στην ολόγλυφη γλυπτική, στα ανάγλυφα, στις τοιχογραφίες, στα νομίσματα και στους πολύτιμους λίθους. Τέλος, είναι γνωστοί κάποιοι σημαντικοί χώροι για τη λατρεία της θεότητας, όπως για παράδειγμα το ιερό του στην πόλη Αχάρακα, κοντά στη Νύσσα της Μικράς Ασίας, ο ναός του στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα (εικ. 1) ή το νεκρομαντείο στο ακρωτήριο Ταίναρο, το νοτιότερο σημείο της ελληνικής ηπειρωτικής χώρας (εικ. 2). Οι μαρτυρίες για τη λατρεία του Άδη βρίσκονται σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο, από την Ηράκλεια Ποντική στην Κυρήνη και από τις Συρακούσες στην Ιεράπολη της Φρυγίας, και καλύπτουν την περίοδο από την πρώιμη Αρχαϊκή εποχή μέχρι την όψιμη Ρωμαϊκή περίοδο.

Οι πηγές αναδεικνύουν, ταυτόχρονα, μια διαφορετική εικόνα του θεού απ' αυτή που κυριαρχούσε στην έρευνα μέχρι στιγμής. Ο χώρος επιρροής του είχε επεκταθεί και στον πλούτο της γεωργίας και των ορυκτών που προέρχονται μέσα από τη γη. Δεχόταν αναθήματα από μεμονωμένα άτομα και από οικογένειες, και προς τιμήν του γινόταν θυσίες σε βωμούς και σε βόθρους. Η λατρεία του διεξαγόταν τόσο σε ναούς και σε ιερά με οικοδομήματα, όπως και σε υπαίθρια, παρθένα λατρευτικά μέρη. Ο Άδης αντιμετωπίστηκε ως ισχυρός, αλλά η δική του, απειλητική φύση οδήγησε, εξίσου, στο να εκφραστεί η λατρεία του διαφορετικά από ότι σε άλλες θεότητες, κάτι που για πολύ καιρό είχε παρανοηθεί ως περιφρόνηση. Ως εκ τούτου, μία σε βάθος μελέτη της εικονογραφίας, της λατρείας, καθώς και των τόπων του Άδη θα επαναπροσδιορίσει τη θέση του στο πλαίσιο των θρησκευτικών αντιλήψεων των Ελλήνων και, πέραν τούτου, θα αναδείξει παραμελημένες πτυχές των πεποιθήσεών τους για το θάνατο, όπως αυτές αντανakλώνται σε σχέση με τον ηγεμόνα των νεκρών.

Ζωή Αγγελίδου

Η μελέτη πραγματοποιείται στο πλαίσιο υφηγεσίας εν εξελίξει στο πανεπιστήμιο του Freiburg.

Und in der Tat decken die antiken Zeugnisse zum Mythos und Kult der Hades ein breites Spektrum ab. In der Literatur findet er Erwähnung in verschiedenen Gattungen, so etwa im Epos bei Hesiod und Homer, in der Tragödie bei Aischylos, Sophokles und Euripides, in der Komödie bei Aristophanes, in geographischen Beschreibungen bei Pausanias und Strabon und bei vielen anderen. Ferner geben Inschriften, darunter Weihungen, Abrechnungen, Fluchtäfelchen etc., Auskunft über Vorstellungen der Griechen zu Hades. Weitere Anhaltspunkte über Anschauungen zum Herrscher über das Totenreich finden sich in einer Reihe von Darstellungen des Gottes, vorrangig in der Vasenmalerei (**Abb. 3**), in

3 Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ερυθρόμορφη λήκυθος, αρ. ευρ. 1301, απεικόνιση της Περσεφόνης και του Άδη | Athen, Nationalmuseum, rotfigurige Lekythos, Inv. 1301, Persephone und Hades

der Rundplastik, im Relief, in der Wandmalerei, auf Münzen und Gemmen. Schließlich sind einige für den Kult des Gottes bedeutende Orte bekannt, z. B. sein Heiligtum in Acharaka bei Nysa in Kleinasien, sein Tempel im Heiligtum von Demeter und Kore in Eleusis (**Abb. 1**) oder das Totenorakel am Kap Tainaron, dem südlichsten Punkt des griechischen Festlands (**Abb. 2**). Die Zeugnisse für den Kult des Hades begegnen uns in der gesamten griechischen Welt, von Herakleia Pontike bis Kyrene und von Syrakus bis Hierapolis in Phrygien, und umfassen den Zeitraum von der Früharchaik bis in die Hohe Kaiserzeit.

Die Quellen zeichnen zudem ein anderes Bild von dem Gott, als es die Forschung bislang prägte. So erstreckten sich seine Zuständigkeiten etwa auf den Reichtum, der über Landwirtschaft und Bergbau aus der Erde kommt. Er empfing Weihungen von einzelnen Menschen wie von Familien und ihm wurden Opfer dargebracht, auf Altären und in Bothroi. Seine Verehrung fand sowohl in Tempeln und architektonisch gefassten Heiligtümern als auch an weitgehend naturbelassenen Kultorten statt. Hades wurde als mächtig empfunden; doch seine eigene, unheimliche Natur führte zugleich dazu, dass seine Verehrung sich anders äußerte als bei anderen Gottheiten, was wiederum lange Zeit als Geringschätzung missverstanden wurde. Eine eingehende Untersuchung zur Ikonographie und zum Kult des Hades sowie zu den mit ihm verbundenen Orten soll daher seine Position innerhalb der religiösen Konzepte der Griechen neu definieren und darüber hinaus bislang übersehene Aspekte ihrer Anschauungen über den Tod aufzeigen, wie sie sich in ihrem Umgang mit dem Herrscher der Toten widerspiegeln.

Soi Agelidis

Die Studie ist als laufendes Habilitationsvorhaben an der Universität Freiburg angesiedelt.

1 Αθήνα, μελέτη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, τοιχογραφίες της Τίρυνθας κάτω από τον σαρωτή |
Athen, Arbeit im Nationalmuseum, Wandmalereien aus Tiryns unter dem Scanner

Καταμετρήστε, παρακαλώ – Θραύσματα τοιχογραφιών από το μυκηναϊκό ανάκτορο της Τίρυνθας

Τα μυκηναϊκά ανάκτορα του 14^{ου} και 13^{ου} αι. π. Χ. αποτελούν ένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικό παράδειγμα της στενής σχέσης μεταξύ του αρχιτεκτονικού χώρου, των εικονογραφικών προγραμμάτων και των κοινωνικών δράσεων. Είναι προφανές ότι αυτά τα συγκροτήματα είχαν σχεδιαστεί μέχρι και την τελευταία λεπτομέρεια και μάλιστα για την τέλεση συγκεκριμένων τελετουργικών πράξεων. Συνεξετάζοντας, λοιπόν, από κοινού τα ευρήματα των τριών γνωστών πελοποννησιακών ανακτόρων στις Μυκήνες, την Πύλο και την Τίρυνθα βρίσκουμε ενδείξεις για ένα αυστηρό τελετουργικό στην αυλή του ανακτόρου, σύμφωνα με το οποίο πλησίαζε κανείς τον ηγεμόνα στην αίθουσα του θρόνου: παρατηρώντας πώς ο θεατής κατευθύνεται για να >διαβάσει< τις τοιχογραφίες (Μυκήνες), τον προσανατολισμό των έργων ζωγραφικής στο έδαφος (Τίρυνθα, Πύλος) και, τέλος, απλά την οπτική γωνία από την οποία γίνονται αντιληπτές πλήρως ορισμένες εικονογραφικές συνθέσεις (Πύλος), φαίνεται αρκετά πιθανό ότι είχε σχεδιαστεί μία >υποχρεωτική κυκλική

2 Τίρυνθα, παραδείγματα μορφών από τη Μεγάλη Πομπή των Γυναικών με σχηματική απόδοση της διακόσμησης της ενδυμασίας | Tiryns, Beispielfiguren aus der großen Frauenprozession mit schematischer Angabe der Gewandmuster

Bitte durchzählen –

Wandmalereifragmente aus dem mykenischen Palast von Tiryns

Die im 14. und 13. Jh. v. Chr. errichteten Paläste der mykenischen Kultur repräsentieren ein besonders eindrucksvolles Beispiel für die enge Verbindung zwischen architektonischem Raum, Bildprogrammen und sozialem Handeln. Es scheint offensichtlich, dass diese Anlagen bis ins kleinste Detail geplant und für bestimmte zeremonielle Handlungsabläufe geradezu maßgeschneidert wurden. So lassen sich in der Zusammenschau der Befunde an den drei bekannten peloponnesischen Palastorten Mykene, Pylos und Tiryns sogar Indizien dafür aufzeigen, dass ein strenges Hofritual regelte, auf welchem Weg man sich innerhalb des Thronsaals dem Herrscher näherte: Betrachtet man die Leserichtung der Wandbilder (Mykene), die Orientierung der Bodenmalereien (Tiryns, Pylos) und schließlich auch einfach den Blickwinkel, unter dem bestimmte Bildkompositionen ihre volle Wirkung entfalten (Pylos), erscheint ein »Kreisverkehr« im Uhrzeigersinn, auf dem längstmöglichen Weg um den Zentralherd herum, recht wahrscheinlich. Sicher dürfte indes sein, dass Prozessio-

περιστροφή, πιθανά δεξιόστροφη, ως η μεγαλύτερη δυνατή διαδρομή γύρω από την κεντρική εστία. Οι πομπές θα πρέπει σίγουρα να έπαιζαν ένα εξίσου σημαντικό ρόλο, τόσο στη χρήση της ανακτορικής αρχιτεκτονικής, όσο και στον εικονογραφικό της διάκοσμο, όπου οι αναπαραστάσεις τους επιδρούσαν, μερικές φορές ακόμη και κυριολεκτικά, ως κατευθυντήριος οδηγός.

Η Τίρυνθα ξεχωρίζει ιδιαίτερα μεταξύ των μυκηναϊκών ανακτόρων μέσω ενός κλειστού, ύστερου σχεδιασμού και για το λόγο αυτό έχει χαρακτηριστεί ακόμα και ως οι μυκηναϊκές ›Βερσαλλίες‹. Για το λόγο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι πριν από μερικά χρόνια, στο πλαίσιο του έργου ›Εικόνες των χώρων και χώροι των εικόνων‹, ο J. Maran κατάφερε να αποδώσει την επονομαζόμενη ›Μεγάλη Πομπή των Γυναικών‹ (εικ. 2), η οποία αποκαλύφθηκε το 1910 στο στρώμα καταστροφής του ανακτόρου στη δυτική πλαγιά της ακρόπολης της Τίρυνθας, στην αρχική της θέση στον κεντρικό τομέα του ανακτόρου, στο μέγαρο (εικ. 3) που περιλαμβάνει την αίθουσα του θρόνου ή αλλιώς στην αυλή του μεγάρου. Μερικές λεπτομέρειες επιτρέπουν πιθανότατα την αποκατάσταση, τουλάχιστον του μεγαλύτερου μέρους της παράστασης, στον πρόδρομο της αίθουσας του θρόνου. Στο σημείο αυτό είχε αποδοθεί και στην Πύλο μία παράσταση πομπής, η οποία θεωρείται, εξαιτίας την κατευθυντήριας πορείας των μορφών προς την είσοδο της αίθουσας του θρόνου, ως το καλύτερο παράδειγμα για την προαναφερθείσα λειτουργία των μυκηναϊκών τοιχογραφιών ως κατευθυντήριοι οδηγοί.

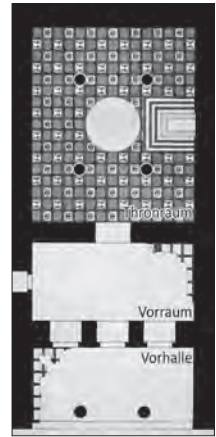
Η έρευνα, ωστόσο, πρέπει πάντα να αντιμετωπίζει με κριτική διάθεση, ακόμα, και τα δικά μας αποτελέσματα. Για το λόγο αυτό το ερευνητικό πρόγραμμα ›Εικόνες των χώρων και χώροι των εικόνων‹, που από το 2006 μελετά εκ νέου παλιά και νέα ευρήματα τοιχογραφιών από την Τίρυνθα (εικ. 1), χαρακτηρίζεται, προς το παρόν, από το γνωμικό: Καταμετρήστε, παρακαλώ! Παρά το γεγονός ότι ο πρόδρομος με διαστάσεις 4,72 × 9,70 μ. δεν είναι μικρός, οι τοίχοι του φέρουν πέντε θύρες, έτσι ώστε στη δεξιά πλευρά, από την πλευρά του εισερχομένου, θα μπορούσαν να αποδοθούν, το ανώτερο, επτά μορφές από τη Μεγάλη Πομπή των Γυναικών, και στα αριστερά μόλις πέντε. Ήδη από το 1912 ο G. Rodenwaldt συμπέρανε, με βάση τα διασωθέντα θραύσματα, ότι από τέσσερις γυναικείες μορφές στρέφονται προς τα αριστερά και προς τα δεξιά, και υπέθεσε ότι υπήρχαν »πιθανά πολύ περισσότερες μορφές«. Επειδή ο ίδιος στη δικιά του καταμέτρηση μορφών (>headcount<) φαίνεται ότι πράγματι μέτρησε τις σωζόμενες κεφαλές, είναι λογικό να καθορίσουμε τον αριθμό των μορφών και με άλλους τρόπους, π. χ. με ό,τι οι αρχαιο-ζωολόγοι απλά ονομάζουν ΕΑΑ (Ελάχιστος Αριθμός Ατόμων) προκειμένου να πειραματιστούμε με την αναπαράσταση στο χώρο που τις αποδίδουμε. Τα θραύσματα χεριών και ποδιών, κατ' επέκταση, κατηγοριοποιούνται και καταμετρώνται προς το παρόν, με τα πρώτα αποτελέσματα να καταδεικνύουν ήδη την πολυτελή διακόσμηση στις παρυφές της ενδυμασίας που φορούσαν οι γυναίκες, που αποτελείτο από φούστα και ένα περικόρμιο, ανοιχτό μπροστά.

onen in der Nutzung der Palastarchitektur eine ebenso wichtige Rolle spielten wie in ihrem Bildschmuck, wo ihre Darstellungen teils sogar regelrecht als Wegweiser wirkten.

Tiryns sticht unter den mykenischen Palastanlagen durch eine geschlossene späte Planung besonders hervor und wurde entsprechend sogar als ein mykenisches »Versailles« charakterisiert. Daher ist es von besonderer Bedeutung, dass es J. Maran vor wenigen Jahren im Rahmen des Projekts »Raumbilder und Bildräume« gelang, der sogenannten Großen Frauenprozession (**Abb. 2**), die 1910 im Schutt der Palastzerstörung am westlichen Abhang der Tirynther Akropolis gefunden wurde, einen ursprünglichen Anbringungsort im zentralen Palastbereich zuzuweisen, im den Thronraum umfassenden Megaron (**Abb. 3**) oder dem Megaronhof. Einige Details machen sogar, zumindest für den Großteil der Szene, eine konkretere Lokalisierung im Vorraum des Thronraums wahrscheinlich. Dort war auch in Pylos ein Prozessionsbild angebracht, das durch die Bewegungsrichtung der Figuren auf die Thronraumtür hin als bestes Beispiel für die angesprochene Wegweiserfunktion mykenischer Wandmalereien gilt.

Aber auch die eigenen Ergebnisse sollten in der Forschung stets kritisch hinterfragt werden. Daher lautet derzeit im Projekt »Raumbilder und Bildräume«, das seit 2006 Alt- und Neufunde von Wandmalereien aus Tiryns untersucht (**Abb. 1**), die Maxime: Bitte durchzählen! Zwar ist der Vorraum mit 4,72 m auf 9,70 m nicht eben klein, aber gleichzeitig sind seine Wände von gleich fünf Türen durchbrochen, sodass auf der rechten Seite, aus Sicht des von außen Eintretenden, maximal sieben Figuren aus der Großen Frauenprozession Platz finden könnten, links sogar nur fünf. Schon 1912 erschloss G. Rodenwaldt anhand der erhaltenen Fragmente je vier nach links und nach rechts gewandte Frauenfiguren, vermutete »wahrscheinlich aber sehr viel mehr Figuren«. Da er bei seinem »headcount« tatsächlich primär von den erhaltenen Köpfen ausgegangen zu sein scheint, liegt es nun nahe, auch auf anderen Wegen das zu bestimmen, was z. B. Archäozoologen einfach kurz MIZ (Mindestindividuenzahl) nennen, um so die Rekonstruktion des Anbringungsortes auf die Probe zu stellen. Fragmente von Händen und Füßen werden derzeit entsprechend sortiert und ausgezählt, erste Ergebnisse deuten sich hingegen schon bei den aufwendigen Bortenornamenten der aus Rock und vorne geöffnetem Oberteil bestehenden Tracht an, welche die Frauen trugen.

3 Τίρυνθα, κάτοψη του Μεγάρου της Τίρυνθα, με την αίθουσα του θρόνου, τον πρόδομο και την αίθουσα του προθαλάμου. Αποδίδονται οι επιδαπέδιες ζωγραφικές παραστάσεις | Tiryns, Plan des Megarons, mit Thronraum, Vorraum und Vorhalle sowie Angabe der Fußbodenmalereien

Ξεκινώντας από την υπόθεση εργασίας, ότι η φούστα και το περικόρμιο μίας μορφής έχουν την ίδια διακόσμηση στις παρυφές τους, τότε, ο αριθμός των συγκεκριμένων διακοσμητικών ζωνών μετατρέπεται σε ένα ΕΑΑ (Ελάχιστο Αριθμό Ατόμων) για την Πομπή των Γυναικών. Η ποικιλία, επίσης, στη διακόσμηση στις άκρες των ενδυμάτων είναι ιδιαίτερα μεγάλη: διακρίθηκαν τουλάχιστον δεκατρία μοτίβα, εκ των οποίων τουλάχιστον ένα εμφανίζεται σε δύο κυρίες. Ωστόσο, για ορισμένα μοτίβα που σώζονται μόνο με τη μορφή πολύ μικρών θραυσμάτων πρέπει να ελεγχθεί, αν πραγματικά ανήκουν στην Μεγάλη Πομπή των Γυναικών ή σε μία παρόμοια παράσταση, κάπως μικρότερου μεγέθους. Προπαντός όμως, είναι συχνά δύσκολο να προσδιοριστεί στα μικρά θραύσματα προς ποια κατεύθυνση κινείται η μορφή που αυτά φέρουν, και ως εκ τούτου, να δοθεί μία απάντηση στο σημαντικό ερώτημα, σε ποια πλευρά του χώρου πρέπει να αποδοθούν. Ακόμα και αν από τις προσωρινά δεκατέσσερις κυρίες – αντί για δώδεκα που απέδιδαν υποθετικά στον πρόδομο – η μία ή η άλλη «περισεύει» μετά από μία πιο λεπτομερειακή εξέταση, θα είχε δημιουργηθεί στην αριστερή πλευρά του χώρου μία μεγάλη συμπίεση των μορφών, ήδη από την έκτη μορφή που κατευθύνεται προς τα δεξιά. Προς το παρόν φαίνεται ο >ΕΑΑ σύμφωνα με τη διακόσμηση στις παρυφές να είναι έξι για τον αριστερό τοίχο, ακόμα και αν για ακόμα έξι κυρίες, που μαρτυρούνται με βάση τις διακοσμητικές ταινίες στην ενδυμασία τους, δεν είναι σίγουρη η κατεύθυνση προς την οποία κινούνται.

Για τους λόγους αυτούς, παραμένει ενδιαφέρουσα η τρέχουσα μελέτη και η ακριβής απόδοση της Μεγάλης Πομπής των Γυναικών στον πρόδομο υπό έλεγχο. Ίσως όμως ένα άλλο εύρημα θα μπορέσει να επιλύσει τον πιθανό συνωστισμό: το 2011, μεταξύ των νέων ευρημάτων από τη δυτική κλίμακα, βρέθηκε ένα θραύσμα με ένα μόνο δάχτυλο ποδιού, που σύμφωνα με το μέγεθός του πρέπει να προέρχεται από τη Μεγάλη Πομπή των Γυναικών ή από την προαναφερόμενη, κάπως μικρότερη, δεύτερη σκηνή πομπής. Ιδιαίτερότητα σε αυτό το θραύσμα αποτελεί, ότι κάτω από το δάχτυλο, αντί της τυπικής απόδοσης απομίμησης ξύλου, ακολουθεί μία ταινία με χρώμα, που συνδέεται, κατά πάσα πιθανότητα, με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ακριβώς σε αυτό το χώρο, όπου οι υπεράριθμες Κυρίες θα έπρεπε, με κάποιο τρόπο, να αποδοθούν από τον προθάλαμο προς τα μπροστά: στον ανοιχτό προς το αίθριο πρόδομο του Μεγάρου.

Ulrich Thaler

Διεύθυνση: Joseph Maran (Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης), Ulrich Thaler | Συνεργάτες: Αθανάσιος Μακρής, Χαραλαμπία Σακελλάρη, Μαρίνα Σκουτέρη (μέχρι 25/4/2014) | Συνεργαρίες: Λένα Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Ελένη Κωνσταντινίδη (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Προϊστορική Συλλογή) | Χρηματοδότηση: Γ.Α.Ι.

Ausgehend von der Arbeitshypothese, dass Rock und Oberteil einer Figur jeweils gleich verzierte Borten zeigen, wird nämlich die Zahl dieser Ornamentbänder zu einer alternativen MIZ für die Frauenprozession. Und die Vielfalt der Zierborten ist groß: Wenigstens 13 Muster können unterschieden werden, wobei zumindest eines gleich von zwei Damen getragen wird. Allerdings ist bei einigen nur auf kleinen Fragmenten erhaltenen Mustern noch zu prüfen, ob sie tatsächlich zur Großen Frauenprozession oder zu einer ähnlichen, aber wohl etwas kleineren Darstellung gehören. Vor allem jedoch ist bei den kleinen Fragmenten oft schwer zu ermitteln, in welcher Richtung sich die zugehörige Figur bewegte, und damit gleichzeitig die wichtige Frage zu beantworten, welcher Raumseite sie zuzuordnen sind. Denn selbst wenn von den vorläufig 14 Damen – statt 12, die im Vorraum hypothetisch Platz fänden – noch die eine oder andere in der eingehenderen Prüfung wieder »ausfällt«, würde es ja auf der linken Raumseite schon ab der sechsten rechtsgerichteten Figur zu argem Gedränge kommen. Momentan scheint die »MIZ nach Borten« für die linke Wand eben gerade bei sechs zu stehen, wobei bei sechs weiteren der über die Ornamentbänder belegten Frauen die Bewegungsrichtung noch unklar ist.

So bleibt die laufende Untersuchung spannend und die präzise Lokalisierung der Großen Frauenprozession im Vorraum auf dem Prüfstand. Vielleicht aber wird ohnehin ein weiterer Fund das mögliche Gedränge auflösen können: 2011 wurde unter Neufunden aus der Westtreppe ein Fragment mit einem einzelnen Zeh entdeckt, der seiner Größe nach zur Großen Frauenprozession oder der erwähnten, etwas kleineren zweiten Prozessionszene gehören muss. Besonders ist an dem Stück, das unter dem Zeh statt der typischen gemalten Holzimitation eine glatte Anstreichkante folgt, die sich am plausibelsten mit den baulichen Spuren gerade in dem einen Raum verbinden lässt, in dem die überzähligen Damen aus dem Vorraum sich gewissermaßen anstellen müssten: der zum Hof hin offenen Vorhalle des Megarons.

Ulrich Thaler

Leitung: Joseph Maran (Universität Heidelberg), Ulrich Thaler | Mitarbeiter: Athanasios Makris, Charalambia Sakellari, Marina Skouteri (bis 25.4.2014) | Projektpartner: Lena Papazoglou-Manioudaki, Eleni Konstantinidi (Nationalmuseum Athen, Prähistorische Sammlung) | Finanzierung: DAI

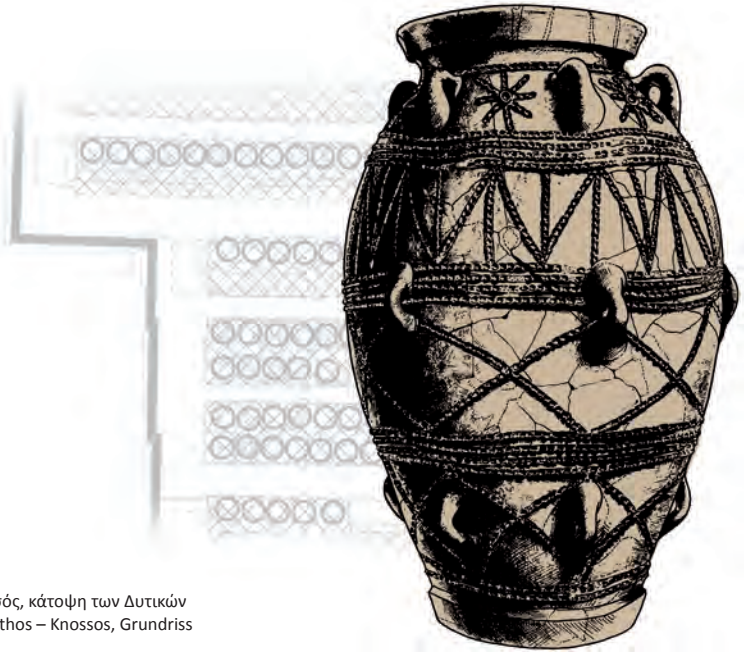

1 Κνωσός, οι »κουλούρες«
στο δυτικό περίβολο
του ανακτόρου μετά την
ανασκαφή τους |
Knossos, die Kouloures
auf dem Westhof des
Palastes nach ihrer
Freilegung

Διαβίωση και Εξουσία – η τήρηση αποθεμάτων από την πλευρά των ανακτόρων και της άρχουσας τάξης στην Κρήτη κατά τη διάρκεια της Παλαιοανακτορικής και Νεοανακτορικής περιόδου

Τα μινωικά ανάκτορα της Κνωσού, της Φαιστού και των Μαλλίων επικρατούν στην έρευνα ως τα οικονομικά κέντρα, η ισχύς των οποίων βασίστηκε στη συλλογή και στην αναδιανομή των προϊόντων, κυρίως στην Παλαιοανακτορική περίοδο. Προπαντός οι μεγάλοι αποθηκευτικοί χώροι των ανακτορικών συγκροτημάτων οδήγησαν στο να αντιμετωπιστεί αυτό που ονομάζεται, μέχρι στιγμής, σύστημα αναδιανομής ως κάτι το καθοριστικό στο επίπεδο της οικονομικής στρατηγικής διαβίωσης ή συντήρησης. Στο ανάκτορο, λοιπόν, αναγνωρίστηκε ο ρόλος του ευεργέτη, που σε περίπτωση κακής σοδειάς φρόντιζε για τον πληθυσμό χάρη στα δικά του αποθέματα. Ακόμα και η έλευση των πρώτων ανακτόρων στην αρχή της 2^{ης} χιλ. π. Χ. συνδέθηκε με αυτό το ρόλο.

Αν αυτή η θεωρία συγκριθεί με τα αρχαιολογικά ευρήματα, τότε προκύπτει μία εντελώς διαφορετική εικόνα: ο υπολογισμός των δυνατοτήτων τήρησης αποθεμάτων σε επίπεδο ανακτορικού προϋπολογισμού δείχνει ότι αυτά είχαν σχεδιαστεί με σκοπό μόνο τη δική τους αυτάρκεια. Μία μεγαλύτερη πληθυσμιακή ομάδα, όπως οι κάτοικοι των

2 Μάλλια, πίθος – Κνωσός, κάτοψη των Δυτικών
Αποθηκών | Mallia, Pithos – Knossos, Grundriss
der Westmagazine

Subsistenz und Macht – palatale und elitäre Vorratshaltung auf Kreta während der Alt- und Neupalastzeit

Die minoischen Paläste von Knossos, Phaistos und Mallia gelten in der Forschung als wirtschaftliche Zentren, deren Macht sich insbesondere in der Altpalastzeit auf die Einsammlung und Verteilung von Gütern gründete. In erster Linie haben die weitläufigen Magazinbereiche der Palastkomplexe dazu geführt, dass dieses als »Redistribution« bezeichnete System bislang auch auf der Ebene der Subsistenzwirtschaft als bestimmend angesehen wurde. Dem Palast wurde dabei gern die Rolle des Wohltäters zuerkannt, der sich im Falle von schlechten Ernten, dank seiner eigenen Vorräte, um die Bevölkerung kümmerte, und sogar das Aufkommen der ersten Paläste zu Beginn des 2. Jts. v. Chr. wurde mit dieser Rolle in Verbindung gebracht.

Stellt man dieser These allerdings die archäologischen Befunde gegenüber, so ergibt sich ein deutlich abweichendes Bild: Wie die Berechnung der potenziellen Vorratskapazitäten der palatalen Haushalte zeigt, waren diese lediglich für die Eigenversorgung ausgelegt. Eine größere Bevölkerungsgruppe wie etwa die Einwohner der zugehörigen Siedlung

οικισμών που ανήκαν στο ανάκτορο ή ακόμα και ολόκληρης της γύρω οικιστικής περιοχής, δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να εφοδιαστεί με προϊόντα. Το ίδιο ισχύει ακόμα και για τη βασική διαβίωση στα νοικοκυριά της άρχουσας τάξης, για την οποία παραδίδονται ιδιαίτερα πολλά παραδείγματα από τη Νεοανακτορική περίοδο. Σε αυτή τη βάση δεν μπορεί, πλέον, να γίνεται λόγος για μία αποκέντρωση των ανακτορικών δυνατοτήτων τήρησης αποθεμάτων. Πολύ περισσότερο φαίνεται ότι και στις δύο ανακτορικές περιόδους η άρχουσα τάξη κάλυπτε προπαντός τις δικές της ανάγκες, χωρίς να μπορεί να διασφαλίσει τη διαβίωση μεγαλύτερων πληθυσμιακών στρωμάτων.

Εκτός από τους εσωτερικούς αποθηκευτικούς χώρους των ανακτόρων (*εικ. 2*) υπάρχει ένα συγκρότημα κτηρίων κοντά στα ανάκτορα, τα οποία πρέπει να ερμηνευτούν, το πιθανότερο, ως σιταποθήκες για προϊόντα χύδην. Η ερμηνεία των οκτώ κυκλικών κατασκευών στα νοτιοδυτικά του ανακτόρου των Μαλλίων είναι αδιαμφισβήτητη, ενώ αντιθέτως η ερμηνεία των υπόγειων «κουλούρων» στην Κνωσό (*εικ. 1*) και τη Φαιστό είναι αμφιλεγόμενη: έχουν προταθεί διάφορες ερμηνείες, όπως λάκκοι απορριμμάτων, δεξαμενές, λάκκοι φύτευσης για ιερά δέντρα, ενώ η ερμηνεία τους ως σιτοβολώνες απορρίφτηκε λόγω της υποτιθέμενης έλλειψης τεχνικής καταλληλότητας των υπογείων λάκκων για την αποθήκευση σιτηρών. Παράλληλα ευρήματα, ωστόσο, από το χώρο των Χετταίων (προπαντός από τη Hattusa, το Kaman-Kalehöyük, τη Σάρισσα) και την Εγγύς Ανατολή δείχνουν ότι οι υπόγειοι λάκκοι σφραγίστηκαν αεροστεγώς με ένα οργανικό κέλυφος, το οποίο ήταν τυλιγμένο γύρω από το αποθηκευμένο υλικό και, ως εκ τούτου, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για μακροπρόθεσμη αποθήκευση προϊόντων χύδην.

Κατ' αυτό τον τρόπο, υπήρχαν και στα τρία μεγάλα ανάκτορα της Κρήτης μεγάλες δυνατότητες τήρησης αποθεμάτων, ο σκοπός των οποίων δεν έχει ακόμα διευκρινιστεί πλήρως. Τουλάχιστον για τους υπόγειους χώρους αποθήκευσης πρέπει να υποθέσουμε, ότι ανοιγόταν μόνο σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, διότι τότε θα έπρεπε να αφαιρεθεί το σύνολο του περιεχομένου τους. Σε αυτές τις περιπτώσεις θα μπορούσε κανείς να συνυπολογίσει τις εορταστικές εκδηλώσεις στις οποίες ο ηγεμόνας μοίραζε συμβολικές μερίδες σιτηρών στον πληθυσμό, προκειμένου να δημιουργήσει μία σχέση δώρου-αντίδωρου, με σκοπό να εδραιώσει τη θέση του στην κορυφή της κοινωνίας. Η πιθανότητα, επίσης, ότι στους λάκκους αποθηκεύονταν σπόροι σε περίπτωση αποτυχημένων σοδιών, δεν μπορεί να αποκλειστεί.

Torben Kefßler

Η μελέτη υποβλήθηκε το 2014 ως διδακτορική διατριβή στο πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης.

gen oder gar der gesamten Siedlungskammer hätte in keinem Fall versorgt werden können. Gleiches gilt im Übrigen für die Subsistenzbasis der elitären Haushalte, von denen besonders für die Neupalastzeit zahlreiche Beispiele überliefert sind. Auf dieser Basis kann nicht von der Dezentralisierung der palatialen Vorratskapazitäten gesprochen werden. Vielmehr scheinen durch beide Palastzeiten hindurch die Eliten vor allem ihre eigenen Bedürfnisse gedeckt zu haben, ohne dass sie größere Bevölkerungssteile in ihre Subsistenzwirtschaft hätten miteinbeziehen können.

Neben den internen Magazinen der Paläste (**Abb. 2**) gibt es eine Gruppe von Bauten in der Nähe der Paläste, die mit großer Wahrscheinlichkeit als Getreidespeicher für Schüttgut zu interpretieren sind. Die Deutung der acht Rundstrukturen im Südwesten des Palastes von Mallia ist unstrittig, die der unterirdischen ›Kouloures‹ in Knossos (**Abb. 1**) und Phaistos hingegen wird kontrovers diskutiert: Deutungen als Abfallgruben, Zisternen, Pflanzgruben für heilige Bäume sind vorgebracht worden, während die Getreidespeichertese aufgrund der angeblichen mangelnden technischen Eignung der unterirdischen Gruben zurückgewiesen wurde. Vergleichsbefunde aus dem hethitischen Raum (v. a. Hattusa, Kaman-Kalehöyük, Sarissa) und der Levante zeigen jedoch, dass unterirdische Gruben mittels eines organischen Mantels, der um das Lagergut herumgelegt wurde, luftdicht abgeschlossen und damit für die langfristige Bevorratung von Schüttgut nutzbar gemacht werden konnten.

Damit existierten bei allen drei großen Palästen Kretas große Vorratskapazitäten, deren Zweckbestimmung noch nicht abschließend geklärt ist. Zumindest bei den unterirdischen Speichern ist jedoch anzunehmen, dass sie zu besonderen Anlässen geöffnet wurden, da bei ihrer Öffnung das gesamte Lagergut entnommen werden musste. Unter diesen Anlässen könnte man sich etwa Festlichkeiten vorstellen, bei denen der Herrscher symbolische Rationen von Getreide an die Bevölkerung ausgab, um auf diese Weise ein Gabe-Gegengabe-Verhältnis zu schaffen und seine Position an der Spitze der Gesellschaft zu festigen. Doch auch die Möglichkeit, dass in den Gruben Saatgut für den Fall von Ernteausfällen gespeichert wurde, ist nicht gänzlich von der Hand zu weisen.

Torben Keyßer

Die Studie wurde 2014 als Dissertation an der Universität Heidelberg eingereicht.

1

2

- 1 Οι συμμετέχοντες κατά την γερmano-ελληνική συνάντηση υποψηφίων διδασκόντων |
Die Teilnehmer während des deutsch-griechischen Doktorandenkolloquium
2 Διάλεξη | Hauskolloquium
3 Δεξίωση | Umtrunk
4 Στο βάθος: Ο χαίρετισμός του γερμανού πρέσβη κατά την ανάληψη καθηκόντων από
τη νέα διευθύντρια | Hintergrundbild: Ansprache des Deutschen Botschafters bei der
Amtseinführung der Ersten Direktorin

Εκδηλώσεις κατά το 2014

Veranstaltungen 2014

Επετειακές Διαλέξεις | Festvorträge

1 Ο γερμανός πρέσβης Peter Schoof,
η Katja Sporn και η πρόεδρος του Γ.Α.Ι. Friederike Fless |
Der Deutsche Botschafter Peter Schoof,
Katja Sporn und die Präsidentin des DAI Friederike Fless

Ανάληψη καθηκόντων από τη νέα διευθύντρια και η θερινή εορτή

Στις 30 Μαΐου 2014 πραγματοποιήθηκε η επίσημη ανάληψη καθηκόντων της νέας διευθύντριας του παραρτήματος Αθηνών καθ. Δρ. Katja Sporn από την πρόεδρο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου καθ. Δρ. Friederike Fless. Προλόγισε ο γερμανός πρέσβης στην Ελλάδα Δρ. Peter Schoof.

Δόθηκαν δύο διαλέξεις με κοινή θεματολογία »Ερευνώντας μαζί την αρχαιότητα. Η συμβολή της αρχαιολογίας στις γερμανο-ελληνικές σχέσεις«:

Amtseinführung der neuen Ersten Direktorin und Sommerfest

Am 30. Mai 2014 wurde die offizielle Amtsübergabe durch die Präsidentin des Deutschen Archäologischen Instituts, Prof. Dr. Friederike Fless, an die neue Erste Direktorin der Abteilung Athen, Prof. Dr. Katja Sporn, festlich begangen. Der deutsche Botschafter in Griechenland, Dr. Peter Schoof, sprach dabei einführende Grußworte.

Unter dem Leitthema »Gemeinsam die Antike erforschen: Der Beitrag der Altertumswissenschaften zu den deutsch-griechischen Beziehungen« wurden zwei Vorträge gehalten:

Prof. Dr. Katja Sporn

»Die Antike ist ein fremdes Land«. Griechen und Deutsche und die Antike

em. Prof. Dr. Vassilis Lambrinoudakis (Athen)

Eine Geschichte von kreativer Zusammenarbeit und persönlicher Freundschaft

DAI Deutsches Archäologisches Institut ATHEN

Πρόσκληση στην εορτή Winckelmann Einladung zur Winckelmann-Feier

12.12.2014 / 18:00 Uhr

Ετήσιος απολογισμός 2014 της Διευθύντριας
Prof. Dr. Katja Sporn

Jahresbericht 2014 der Ersten Direktorin
Prof. Dr. Katja Sporn

Ομιλία
Prof. Dr. Tonio Hölscher (Χαϊδελβέργη)
*Ο Τρωϊκός Πόλεμος στην αρχαϊκή τέχνη.
Ένα κεφάλαιο της ψυχολογίας του πολέμου
κατά την αρχαιότητα*
(η διάλεξη θα δοθεί στα γερμανικά, διανέμεται περίληψη στα αγγλικά)

Festvortrag
Prof. Dr. Tonio Hölscher (Heidelberg)
*Der Troianische Krieg in der
archaischen griechischen Bildkunst.
Ein Kapitel zur Psychologie des Krieges in der Antike*

Μετά την ομιλία θα ακολουθήσει δεξίωση.

Im Anschluss an den Vortrag findet ein Empfang statt.

2 Πρόσκληση στην εορτή Winckelmann | Einladung zur Winckelmann-Feier

Η εορτή Winckelmann

Τα γενέθλια του Johann Joachim Winckelmann (9/12/1717–8/6/1768) ως θεμελιωτή της Κλασικής Αρχαιολογίας μετατρέπονται λόγω των εορτών Winckelmann σε διάφορα παραρτήματα του Γ.Α.Ι. σχεδόν σε μία διεθνή αρχαιολογική εορτή. Σύμφωνα με την παλαιή παράδοση δίνονται στην Αθήνα με αυτή την αφορμή δύο ομιλίες: Την έκθεση της διευθύντριας για τις εργασίες της τρέχουσας χρονιάς ακολουθεί μία εορταστική ομιλία ενός προσκεκλημένου συναδέλφου.

Winckelmann-Feier

Der Geburtstag von Johann Joachim Winckelmann (9.12.1717–8.6.1768) als Begründer der Klassischen Archäologie wird durch die Winckelmann-Feiern an verschiedenen Standorten des DAI schon fast zu einem internationalen archäologischen Feiertag. Aus alter Tradition werden in Athen bei diesem Anlass zwei Vorträge gehalten: Dem Bericht der Direktorin über die Arbeiten des laufenden Jahres folgt ein Festvortrag eines/r Gastredners/in.

Σειρές Διαλέξεων | Vortagsreihen

Διαλέξεις του Ινστιτούτου

Στις διαλέξεις του Ινστιτούτου παρουσιάζονται τρέχοντα επιστημονικά θέματα και ερευνητικά αποτελέσματα από τον τομέα των κλασικών σπουδών, από Γερμανούς, Έλληνες και ερευνητές από όλο τον κόσμο.

Διοργάνωση | Organisation: Katja Sporn, Reinhard Senff
Επικοινωνία | Kontakt: sekretariat.athen@dainst.de

Dr. Valentina di Napoli (Athen)

15.1.2014

*Fragments from the Past:
Reconstructing the Sebasteion of
Eretria*

Dr. Hülya Bulut (Muğla)

19.2.2014

*Early Iron Age Pottery from
Halicarnassus Peninsula
in the Light of Current Research*

Dr. Georg Herdt (Bath)

26.2.2014

*Peripteros oder Pseudo-Dipteros?
Offene Fragen zum Tempel der Artemis
von Korfu*

Dr. Chrysanthos Kanellopoulos (Athen)

19.3.2014

*Architecture and Topography
in the Asclepieion at Lissos, Crete*

Dr. Georgios Mostratos (Athen)

15.10.2014

*The Pedimental Sculptural
Compositions of the 4th century B.C.
Peloponnesian Temples: Iconography,
Interpretation and Reconstruction*

Hauskolloquien

In den Hauskolloquien des Instituts werden aktuelle wissenschaftliche Themen und Forschungsergebnisse aus dem Gebiet der Altertumswissenschaften von deutschen, griechischen und internationalen Wissenschaftlern zur Diskussion gestellt.

Dr. des. Torben Keßler (Athen)

22.10.2014

*Eine königliche Gabe? Die Kouloures
und Vorratshaltung auf Kreta während
der Alt- und Neupalastzeit*

Prof. Dr. Turgut Saner (Istanbul)

5.11.2014

*Stadt- und Bauforschung in Larisa
am Hermos (2010–2014)*

Dr. Thoralf Schröder (München)

12.11.2014

*Lokale Identitäten versus Einheits-
kultur. Zu einigen Aspekten der
bürgerlichen Selbstdarstellung im
Porträt in den römischen Provinzen*

Dr. Konstantinos Nikolentzos und

Panagiotis Moutzouridis (Athen)

27.11.2014

*Βασικά γνωρίσματα και ιδιαιτερότητες
της κεραμικής της Ηλείας κατά την
ΥΕ ΙΙΙ περίοδο*

Prof. Dr. Johanna Fabricius (Berlin)

3.12.2014

*Gegen Erbschleicherei und Bürger-
rechtsbetrug: zur Funktion attischer
Marmorlutrophoren bei der Kon-
struktion von Deszendenzstrukturen*

Αίγειρος

Η σειρά διαλέξεων »Αίγειρος« στο Γ.Α.Ι. Αθηνών προσφέρει τη δυνατότητα για μία διάλεξη, προπαντός, στους νεότερους επιστήμονες, που θέλουν να παρουσιάσουν και να θέσουν υπό κρίση τις μελέτες τους. Στις διαλέξεις είναι προσκεκλημένοι ένας ή δύο εισηγητές που εργάζονται σε θέματα παρόμοια με αυτό της διάλεξης και έχουν την ευκαιρία για ουσιαστικές παρατηρήσεις πριν από τη γενική συζήτηση.

Διοργανωτές | Organisatoren: Anne Fohgrub, Johanna Fuchs, Torben Keßler, Martina Riedl, Ulrike Schulz, Melanie Spiegelhalter, Dimitra Spiliopoulou, Sandra Zipprich
Προτάσεις και ερωτήσεις στο | Vorschläge und Rückfragen
an: aigeiros@dainst.de

Aigeiros

Die AIGEIPOS-Vortragsreihe am DAI Athen bietet ein Forum vor allem für jüngere Wissenschaftler, die ihre Projekte einem kritischen Publikum vor- und zur Diskussion stellen wollen. Zu den Vorträgen werden jeweils ein bis zwei Diskutanten eingeladen, die in einem dem Vortragsthema verwandten Bereich arbeiten und vor der allgemeinen Diskussion Gelegenheit zu einer eingehenderen Stellungnahme erhalten.

Nicola Nenci (Edinburgh)

9.4.2014

*Taking Apollo by the Horns.
Reconsidering Apollo Karneios'
Iconography in Light of IG V 1, 222*

Εισηγήτρια | Diskutantin:

Dr. Jenny Wallensten (Athen)

Dr. des. Frank Hulek (Bochum)

14.5.2014

*Der hocharchaische Tempel am
Çatallar Tepe (Türkei):
Neue Ergebnisse zur ionischen
Architektur in der Archaik*

Εισηγητής | Diskutanten:

PD Dr. Alexander Herda (Berlin/Athen)

Dr.-Ing. Nils Hellner (Athen)

Evelyn Syré (Rostock)

4.6.2014

*Revenant Victims in Silius Italicus'
Punica I, II and XVI: On Violence as a
Means to Structure the Epic Narrative*

Εισηγήτριες | Diskutanten:

Ass. Prof. Dr. Sophia G. Papaioannou

(Athen), Dr. Mairi Gkikaki (Athen)

Dr. Nina Fenn (Köln)

8.10.2014

*Sakraltopographie Griechenlands
zwischen dem 2. Jh. v. Chr. und dem
2. Jh. n. Chr.*

Εισηγήτρια | Diskutantin:

Prof. Dr. Pavlina Karanastasi

(Rhethymnon)

Olivia Denk (Basel)

20.11.2014

*Religionen in Makedonien –
Untersuchungen zur Sakral-
topographie auf der Chalkidike
im Kontext historisch-politischer
Ereignisse*

Εισηγητής | Diskutant:

Prof. Dr. Emmanuel Voutiras
(Thessaloniki)

Hristina Ivanova (Berlin)

26.11.2014

*Das Heiligtum von Kalapodi und sein
Wirkungsradius in geometrischer und
archaischer Zeit. Trachtschmuck-
weihungen als Beziehungsindikatoren*

Εισηγήτρια | Diskutant:

Dr. Gudrun Klebinder-Gauß (Athen)

¹ Διάλεξη στις 26/11/2014 στον 'Αίγειρος', η ομιλούσα Hristina Ivanova (στο κέντρο) και η εισηγήτρια Gudrun Klebinder-Gauß (δεύτερη από δεξιά) με μέλη της οργανωτικής ομάδας (από τα αριστερά προς τα δεξιά Anne Fohgrub, Melanie Spiegelhalter και Sandra Zipprich) | Aigeiros-Vortrag am 26.11.2014, die Referentin Hristina Ivanova (Mitte) und die Diskutantin Gudrun Klebinder-Gauß (2. von rechts) mit Mitgliedern des Veranstalterteams (von links nach rechts Anne Fohgrub, Melanie Spiegelhalter und Sandra Zipprich)

Roman Seminar

Οι διαλέξεις του Ὑρωμαϊκοῦ Σεμιναρίου διεξάγονται στην Αθήνα, εν μέρει στο Γ.Α.Ι. και εν μέρει στο Μουσείο Μπενάκη.

Die Vorträge des Roman Seminar in Athen finden teilweise am DAI und teilweise am Benaki Museum statt.

Διοργανωτές | Organisatoren: Dimitris Grigoropoulos (DAI Athen), Valentina di Napoli (Schweizerische Schule in Athen), Francesco Camia (National Hellenic Research Foundation), Vasilios Euangelides (Ministerium für Bildung, Lebenslanges Lernen und Religion), Stavros Vlivos (Ionion Universität)

**ΡΩΜΑΪΚΟ ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ
ROMAN SEMINAR**

Prof. Dr. Angelos Chaniotis (Princeton)

6.3.2014

Μνήμη και ταυτότητα στην Αφροδισιάδα στους αυτοκρατορικούς χρόνους

Prof. Dr. Anthony Spawforth (Newcastle upon Tyne)

22.5.2014

Greece and the Augustan Cultural Revolution

1 Πρόσκληση στην επετειακή ημερίδα για τις ανασκαφές στον Κεραμεικό |
Einladung zur Jubiläumstagung der Kerameikos-Grabung

Επετειακή ημερίδα για τις ανασκαφές στον Κεραμεικό

Λατρείες και ιερά δίπλα στα τείχη και τις πύλες

Ημερίδα για τον εορτασμό των 100 χρόνων ανασκαφών στον Κεραμεικό, 8/4/2014

Η ημερίδα ξεκίνησε με μια δεξίωση την παραμονή της εορταστικής ημέρας, όπου παρουσιάστηκε και δόθηκε στη δημοσιότητα ο νέος αρχαιολογικός οδηγός του Κεραμεικού. Η συγγραφέας, Δρ. Jutta Stroszeck, παρέδωσε αντίγραφα του βιβλίου στην εκπρόσωπο του ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού, Δρ. Νικολέττα Βαλάκου, τη διευθύντρια του Γ.Α.Ι. Αθηνών, καθ. Δρ. Katja Sporn, και τον πρόεδρο του συλλόγου Theodor-Wiegand, Δρ. Johannes Dohmes, σε ένδειξη ευγνωμοσύνης για το γεγονός ότι εδώ και δεκαετίες χρηματοδοτούν αναστηλωτικά προγράμματα στον Κεραμεικό (εικ. 2).

Οι πρώτες έξι διαλέξεις της ημερίδας την επόμενη μέρα, στις 8/4/2014, την οποία παρακολούθησαν αρκετοί, είχαν ως αφηγηρία τον Κεραμεικό ως μία περιοχή στην άκρη της πόλης δίπλα στα τείχη και τις πύλες, όπου ανιχνεύονται διάφορες λατρείες και ιερά. Στη δεύτερη συνεδρία, το θέμα επεκτάθηκε σε όλη την Αθήνα, στην τρίτη αναφέρθηκαν παραδείγματα από άλλες ελληνικές πόλεις, και, τέλος, σε μία τελευταία συνεδρία συζητήθηκαν δύο επιπλέον παραδείγματα για λατρείες στα τείχη ή τις πύλες από άλλες περιοχές της Μεσογείου.

Διοργανώτρια: Jutta Stroszeck

2 Γ.Α.Ι. Αθηνών, δεξίωση την 7/4/2014, παράδοση του νέου οδηγού για τον Κεραμεικό |
DAI Athen, Empfang am 7.4.2014, Übergabe des neuen Führers zum Kerameikos

Jubiläumstagung der Kerameikos-Grabung

Kulte und Heiligtümer im Bereich von Stadtmauern und Toren

Öffentliche Tagung anlässlich der 100-Jahrfeier der Kerameikos-Grabung, 8.4.2014

Eingeleitet wurde die Tagung durch einen Empfang am Vorabend, in dessen Rahmen der neue Führer zum Kerameikos der Öffentlichkeit vorgestellt werden konnte. Die Autorin, Dr. Jutta Stroszeck, überreichte druckfrische Exemplare des Buches der Vertreterin des griechischen Kulturministeriums, Dr. Nikoletta Valakou, der Direktorin des DAI Athen, Prof. Dr. Katja Sporn, sowie dem Vorsitzenden der Theodor-Wiegand-Gesellschaft, Dr. Johannes Dohmes, letzterem zum Dank dafür, dass die TWG seit Jahrzehnten Restaurierungsmaßnahmen im Kerameikos finanziert (*Abb. 2*).

Die ersten sechs Vorträge der gut besuchten Tagung am folgenden 8. April nahmen den Kerameikos als Stadtrandgebiet mit den Stadtmauern und Toren zum Ausgangspunkt, verschiedenen Kulturen und Heiligtümern hier nachzuspüren. In der zweiten Sektion wurde das Thema auf ganz Athen ausgeweitet, in einer dritten wurden Beispiele aus anderen griechischen Städten behandelt und in einer abschließenden Sektion zwei Beispiele für Stadtmauer- bzw. Torkulte aus dem weiteren Mittelmeergebiet diskutiert.

Organisation: Jutta Stroszeck

Εσωτερικές Υποθέσεις

Στις 20/9/2014 πραγματοποιήθηκε, για πρώτη φορά, στο Γ.Α.Ι. Αθηνών μία συνάντηση γερμανών ερευνητών πεδίου που διεξάγουν προγράμματα στην Ελλάδα, επί του παρόντος ή στο εγγύς μέλλον. Παρουσιάστηκαν, ταυτόχρονα, εν συντομία τα έργα που βρίσκονται σε εξέλιξη ή στο στάδιο της δημοσίευσης, καθώς επίσης, έγινε λόγος για τις δυνατότητες και τα προβλήματα των ερευνητικών προγραμμάτων.

Γερμανο-ελληνική συνάντηση υποψηφίων διδασκόντων

»Ιερά και τελετές στην αρχαία Ελλάδα« ήταν το γενικό θέμα της πρώτης γερμανο-ελληνικής συνάντησης των υποψηφίων διδασκόντων, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 30 και 31/10/2014 στο Γ.Α.Ι. Αθηνών. Δεκατρείς υποψήφιοι διδάκτορες των κλασικών σπουδών παρουσίασαν τις διατριβές τους υπό την καθοδήγηση της καθ. Dr. Helga Bumke (Halle), του καθ. Δρ. Αλέξανδρου Μαζαράκη Αινιάν (Βόλος), της καθ. Δρ. Αλίκης Μουστάκα (Θεσσαλονίκη) και της διευθύντριας Katja Sporn.

Interne Veranstaltungen

Am 20.9.2014 fand zum ersten Mal am DAI Athen ein Treffen deutscher Feldforscher statt, die derzeit Projekte in Griechenland durchführen oder für die nahe Zukunft planen. Dabei wurden kurz die laufenden oder in Publikationsvorbereitung befindlichen Projekte vorgestellt sowie Möglichkeiten und Probleme der Forschungsprojekte diskutiert.

Deutsch-griechisches Doktorandenkolloquium

»Heiligtümer und Rituale im antiken Griechenland« war das Rahmenthema des ersten deutsch-griechischen Doktorandenkolloquiums, das am 30. und 31.10.2014 am DAI Athen stattfand. Unter der Leitung von Prof. Dr. Helga Bumke (Halle), Prof. Dr. Alexandros Mazarakis Ainian (Volos), Prof. Dr. Aiki Moustaka (Thessaloniki) und der Direktorin, Prof. Dr. Katja Sporn, stellten dreizehn Doktoranden der Altertumswissenschaften Aspekte ihrer Dissertationen zur Diskussion.

1 Ομαδική φωτογραφία των συμμετεχόντων της συνάντησης των υποψηφίων διδασκόντων. Από μπροστά προς πίσω και από αριστερά προς δεξιά: | Gruppenfoto der Teilnehmer des Doktorandenkolloquiums. Von vorne nach hinten und von links nach rechts: Jan-Hendrik Hartung, Barbara Holler, Aiki Moustaka, Kathrin Fuchs, Dimitrios Tsiafis, Helga Bumke, Katja Sporn, Ioulia Kaoura, Stavroula Asimakopoulou, Marie-Kathrin Drauschke, Alexandros Mazarakis Ainian, Argyro Lykidou, Maria Stavrou, Andreas Vordos, Kornilia Daifa

2 Πρόγραμμα της συνάντησης υποψηφίων διδασκόντων | Programm des Doktorandenkolloquiums

PROGRAMM

30. – 31. Oktober 2014

**Deutsch-griechisches Doktorandenkolloquium
am DAI Athen, Vortragssaal, 2. Stock**

DAI Deutsches Archäologisches Institut **ATHEN**

Fidiou 1
GR-10678 Athen
sekretariat.athen@dainst.de
Telefon: +30.210.330 74 00
Fax: +30.210.381 47 62

Zeit	Name	Vortragstitel
Do, 9.00-10.00 Uhr	Katja Sporn (DAI Athen, Begrüßung)	<i>Naturkulträume in Griechenland. Einige methodische Überlegungen</i>
Do, 10.00-11.00 Uhr	Alexandros Mazarakis-Ainian (Universität Thessalien)	<i>Approaches for the study of Greek sanctuaries</i>
Do, 11.00-11.20 Uhr	Kaffeepause	
Do, 11.20-12.20 Uhr	Helga Bumke (Universität Halle)	<i>Kulte im Kult: Die sakralen Strukturen extraurbaner Heiligtümer und die aktuellen Forschungen in Didyma</i>
Do, 12.20-13.20 Uhr	Aliki Moustaka (Universität Thessaloniki)	<i>Κουροτρόφοι θεοί και αφιερώματα</i>
Do, 13.20-14.30 Uhr	Mittagspause	
Do, 14.30-15.30 Uhr	Barbara Holler (Diss. Zürich, Alte Geschichte)	<i>Opferfinanzierung - die sozio-ökonomische Seite eines Rituals</i>
Do, 15.30-16.30 Uhr	Marie-Kathrin Drauschke (Diss. Münster, Alte Geschichte)	<i>« ... καὶ στήσαι ἐς τὸ ἱερὸν »: Überlegungen zur Aufstellung zwischenstaatlicher Vereinbarungen in griechischen Heiligtümern</i>
Do, 16.30-16.50 Uhr	Kaffeepause	
Do, 16.50-17.50 Uhr	Kornilia Daifa (Diss. Volos, Klassische Archäologie)	<i>Politics and cult in the Aegean: Extra-urban sanctuaries in the Cyclades during the Geometric and Archaic periods. The case of the sanctuary on the island Despotiko</i>
Do, 17.50-18.50 Uhr	Andreas Vordos (Diss. Thessaloniki, Klassische Archäologie)	<i>Ο ναός στην Τραπεζιά Αιγίου και η πρόωμη λατρεία</i>
Fr, 9.00-10.00 Uhr	Kathrin Fuchs (Diss. Darmstadt, Klassische Archäologie)	<i>Spathari. Ein extraurbanes Heiligtum im Spiegel seines Keramikspektrums</i>
Fr, 10.00-11.00 Uhr	Maria Stavrou (Diss. Athen, Klassische Archäologie)	<i>Άσκηση λατρείας σε μικρά ιερά αττικών δήμων κατά τους κλασικούς χρόνους: η περίπτωση ενός ιερού Αφροδίτης στη Μερέντα Μαρκοπούλου</i>
Fr, 11.00-11.20 Uhr	Kaffeepause	
Fr, 11.20-12.20 Uhr	Stavroula Asimakopoulou (Diss. Athen, Klassische Archäologie)	<i>Συμβολή στη λατρεία γονιμικών και χθόνιων θεοτήτων εν Άγραις, στην περιοχή του Ιλισού.</i>
Fr, 12.20-13.30 Uhr	Mittagspause	
Fr, 13.30-14.30 Uhr	Ioulia Kaoura (Diss. HU Berlin, Klassische Archäologie)	<i>Projektmanagement in griechischen Heiligtümern. Bautätigkeit und Kultpraxis am Beispiel der Telesteria von Eleusis des 6. und 5. Jh. v. Chr.</i>
Fr, 14.30-15.30 Uhr	Jan-Hendrik Hartung (Diss. Halle, Klassische Archäologie)	<i>The development of the Greek cult image and its influence on the interior of Greek temples</i>
Fr, 15.30-15.50 Uhr	Kaffeepause	
Fr, 15.50-16.50 Uhr	Argyro Lykidou (Diss. Thessaloniki, Klassische Archäologie)	<i>Ίχνη λατρείας στα βουνά της Μακεδονίας και Θράκης</i>
Fr, 16.50-17.50 Uhr	Dimitrios Tsifas (Diss. Thessaloniki, Klassische Archäologie)	<i>Τα ιερά της Κάτω Μακεδονίας: η ανίχνευση των επιδράσεων των ιστορικών και κοινωνικοπολιτικών μεταβολών στη λατρεία</i>

1 Ολυμπία, ο αναστηλωμένος κίονας του ναού του Διός | Olympia, die wiedererrichtete Säule des Zeustempels

2 Λέπρεον, Η είσοδος στον πύργο του τείχους της Ακρόπολης | Lepreon, Eingang in Turm der Akropolismauer

Σεμινάριο Πελοποννήσου

Το παράρτημα Αθηνών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, ευθυγραμμιζόμενο στα σεμινάρια για τη Αττική και τη Βοιωτία τα έτη 1991–2000, διεξήγαγε ένα παραπλήσιο σεμινάριο για την Πελοπόννησο. Σε συνέχεια αυτού, τα συγκεκριμένα σεμινάρια θα επεκταθούν και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας.

Το σεμινάριο πραγματοποιήθηκε από τις 15 έως τις 22/11/2014, με θέμα »Πόλεις και Ιερά στην Πελοπόννησο« και ξεκινώντας από τις κύριες ερευνητικές περιοχές του Γ.Α.Ι. (Αχαΐα, Αργολίδα, Ολυμπία, Τριφυλία) επεκτάθηκε και σε άλλα σημαντικά και συναφή θέματα, καθώς και γειτονικές θέσεις.

Οι δώδεκα συμμετέχοντες προέρχονται ισαρίθμως από τους τομείς της Κλασικής Αρχαιολογίας, της ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, της Αρχαίας Ιστορίας και της Κλασικής Φιλολογίας. Τη διεύθυνση ανέλαβαν αρχαιολόγοι (Ζ. Αγγελίδου, J. Heiden, R. Senff, K. Sporn), ιστορικοί της αρχαιότητας (F. Bernstein, M. Haake) και ένας φιλόλογος (S. Prignitz). Μεταξύ πολλών αιτήσεων, η διεύθυνση επέλεξε τους παρακάτω συμμετέχοντες: N. Burkhardt (Φρανκφούρτη), με θέμα »Ολυμπία, Μεσσήνη και Κόρινθος στην Ύστερη Αρχαιότητα«, A. Doronzio (Μόναχο) »Αγορές και Βουλευτήρια«, W. Havener (Konstanz) »Η ιστορία της πόλης της Κορίνθου«, M. Jonasch (Βερολίνο) »Ολυμπία: Οι σχέσεις με τη νότια Ιταλία«, K.

3 Πλατιάνα, ομαδική φωτογραφία | Platiana, Gruppenbild

Peloponnes-Kurs

Die Abteilung Athen des Deutschen Archäologischen Instituts hat in Anlehnung an den von 1991–2000 ausgerichteten Attika-Kurs und den Böotien-Kurs eine ähnliche, auf die Peloponnes bezogene Veranstaltung durchgeführt. In weiterer Folge soll sich dieses Vorhaben auf andere griechische Landschaften ausdehnen.

Der Kurs wurde vom 15. bis 22.11.2014 unter dem Rahmenthema ›Städte und Heiligtümer der Peloponnes‹ abgehalten und sollte von den Forschungsschwerpunkten des DAI (Achaia, Argolis, Olympia, Triphylien) ausgehend auch wichtige verwandte Themen und benachbarte Orte in den Blick nehmen.

Die 12 Teilnehmenden wurden paritätisch aus den Fachgebieten Klassische Archäologie, Bauforschung, Alte Geschichte und Klassische Philologie zusammengesetzt. Die Leitung war aus Archäologen (S. Agelidis, J. Heiden, R. Senff, K. Sporn), Althistorikern (F. Bernstein, M. Haake) und einem Epigraphiker (S. Prignitz) zusammengesetzt. Unter einer Vielzahl von Bewerbern entschied sich die Kursleitung für folgende Teilnehmerinnen und Teilnehmer: N. Burkhard (Frankfurt) mit dem Thema ›Olympia, Messene und Korinth in der Spätantike‹, A. Doronzio (München) ›Agorai und Bouleuteriai‹, W. Havener (Konstanz) ›Die Stadtgeschichte Korinths‹, M. Jonasch (Berlin) ›Olympia: Die Beziehung zu Unteritalien‹, K. Knäpper (Münster) ›Polis und ihre Heiligtümer als Gesamtorganismus‹, J. Leithoff (Frankfurt) ›Stiftungen hellenistischer Herrscher und römischer Kaiser‹, E. Marantou (Athen) ›Die antike Stadt Messene‹, U. Quatember (Wien) ›Antike Theaterarchitektur‹, E. Richter (Berlin) ›Triphylien‹ und ›Antike Stadtmauern‹, Th. Schröder (München) ›Statuen aufstellung – Ehrenstatuen – Porträts‹, I. Sticker, geb. Heckel (Frankfurt) ›Arkadien als Erin-

Knäpper (Münster) ›Η πόλις και τα ιερά της ως ένας ενιαίος οργανισμός, J. Leithoff (Φρανκφούρτη) ›Δωρεές ελληνιστικών ηγεμόνων και ρωμαίων αυτοκρατόρων, Ε. Μάραντου (Αθήνα) ›Η αρχαία πόλη της Μεσσήνης, U. Quatember (Βιέννη) ›Αρχιτεκτονική αρχαίων θεάτρων, Ε. Richter (Βερολίνο) ›Τριφυλία και ›Αρχαίες οχυρώσεις, Th. Schröder (Μόναχο) ›Αναθέσεις αγαλμάτων – τιμητικά αγάλματα – Πορτρέτα, I. Sticker, του γένους Heckel (Φρανκφούρτη) ›Η Αρκαδία ως χώρος μνήμης και ›Επινίκια του Πινδάρου και του Βακχυλίδη και Μ. Ζαρμακούπη (Αθήνα) ›Η αρχιτεκτονική των ναών του 4^{ου} αιώνα π. Χ.». Ο Τ. Busen, έχοντας την υποτροφία Reisestipendium, συμμετείχε ως φιλοξενούμενος με το θέμα ›Ολυμπία: Οι ναοί της Ήρας και του Διός».

Στο πλαίσιο του σεμιναρίου επισκεφτήκαμε τους παρακάτω αρχαιολογικούς χώρους: Ίσθμια, Κόρινθο, Επίδαυρο, Άργος, Κλεωνές, Νεμέα, Μαντίνεια, Τεγέα, Μεσσήνη, Ολυμπία (εικ. 1), Πλατιάνα (εικ. 3), Σαμικό (εικ. 4), Λέπρεον (εικ. 2, 5), Ηλεία και Πάτρα. Επιπλέον, επισκεφθήκαμε το Αρχαιολογικό Μουσείο της Καλαμάτας και της Πάτρας. Κάθε χώρος παρουσιάστηκε από έναν ή περισσότερους συμμετέχοντες, που είχαν προετοιμαστεί αναλόγως. Κατόπιν, ακολούθησαν συζητήσεις για την αντίστοιχη θέση σε ένα γενικότερο πλαίσιο, πολιτιστικό και ιστορικό. Ο διάλογος για γενικά και ειδικά θέματα σχετιζόμενα με την Πελοπόννησο συμπληρώθηκε από διαλέξεις, οι οποίες δόθηκαν από τους συμμετέχοντες το βράδυ, στο σπίτι των ανασκαφών της Ολυμπίας και τις οποίες, επίσης, ακολούθησαν περαιτέρω ανταλλαγές απόψεων. Η κοινή ενασχόληση με τους χώρους και τα τοπία, καθώς και ο εποικοδομητικός διάλογος μεταξύ των διαφόρων ειδικοτήτων, στάθηκαν ικανά να οδηγήσουν, τόσο τους συμμετέχοντες όσο και τη διεύθυνση, σε μία εμβάθυνση των γνώσεων και την απόκτηση νέων ερεθισμάτων.

Διοργανωτές: Ζωή Αγγελίδου, Joachim Heiden, Nils Hellner, Reinhard Senff, Katja Sporn

4 Σαμικό, το τείχος της πόλης | Samikon, die Stadtmauer

nerungsort« und »Epinikien von Pindar und Bakchylides«, und M. Zarmakoupi (Athen) »Tempelarchitektur des 4. Jh. v. Chr.«. Als Gast hat schließlich der Reisestipendiat des DAI, T. Busen, mit dem Thema »Olympia: Die Tempel der Hera und des Zeus« teilgenommen.

Im Rahmen des Kurses wurden folgende Stätten besucht: Isthmia, Korinth, Epidauros, Argos, Kleonai, Nemea, Mantinea, Tegea, Messene, Olympia (*Abb. 1*), Platina (*Abb. 3*), Samikon (*Abb. 4*), Lepreon (*Abb. 2, 5*), Elis und Patras. Darüber hinaus besichtigte die Gruppe das Museum von Kalamata. Jeder Ort wurde von einem oder mehreren Teilnehmern, die sich darauf vorbereitet hatten, vorgestellt. Davon ausgehend folgten Diskussionen zu der jeweiligen Stätte bzw. zu übergeordneten, kulturhistorischen Themen. Die Auseinandersetzung mit allgemeinen und spezielleren Fragen zur Peloponnes wurde durch Vorträge abgerundet, welche die Teilnehmer abends im Grabungshaus von Olympia gehalten haben und welche im Anschluss diskutiert wurden. Durch die gemeinsame Auseinandersetzung mit den Orten und Landschaften, und den fruchtbaren Austausch zwischen den Fächern im Disput konnten die Teilnehmer, aber auch die Leitung, Kenntnisse vertiefen und neue Impulse bekommen.

Veranstalter: Soï Agelidis, Joachim Heiden, Nils Hellner, Reinhard Senff, Katja Sporn

5 Λέπρεον, Ομαδική φωτογραφία | Lepreon, Gruppenbild

Πρόσωπα

Personen

- 1 Συνεργάτες κατά την ξενάγηση, εκδρομή του Ινστιτούτου στη Λαυρεωτική |
Mitarbeiter bei Führung, Institutsausflug in die Lauriotiki
- 2 Στο βάθος: Ο T. Keßler κατά τη διάρκεια των μετρήσεων στον Κεραμικό |
Hintergrund: T. Keßler bei Vermessungen im Kerameikos

Επισκέπτες ερευνητές | Gastwissenschaftler und Stipendiaten

Dr. Nadin Burkhardt (Frankfurt a. M.)

Forschungsstipendium der
Gerda Henkel-Stiftung, 1.4.–31.3.2015
*Stadtentwicklung im spätantiken
Griechenland*

Dr. Frank Daubner (Stuttgart)

Forschungsstipendium der Deutschen
Forschungsgemeinschaft, 1.10.–31.3.2015
*Makedonien im Römischen Reich.
Untersuchungen zu einer provinziellen
Gesellschaft*

Kathrin Fuchs, M.A. (Darmstadt)

Aufarbeitungsstipendium des DAI,
1.3.–31.12.2014
*Der archaische Tempel von Spathari.
Die Keramik eines extraurbanen
Heiligtums in Akarnanien*

PD Dr. Alexander Herda (Berlin/Athen)

Marie Curie-Stipendium der Gerda
Henkel-Stiftung,
1.1.2013–31.12.2014
*Thales or Hippokrates? Agora and
Townplanning in Miletus before and
after the Persian Wars*

Dr. des. Torben Keßler (Athen)

Kurzzeitstipendium des DAI,
1.11.–31.12.2014
Steinerne Osteotheken im Kerameikos

Dr. Silke Müth (Athen)

Forschungsstipendium der Deutschen
Forschungsgemeinschaft,
1.4.2012–31.3.2015
*Mehr als Wehr. Symbolische
Funktionen antiker Befestigungen*

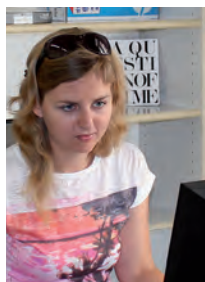
Das DAI Athen – von Angesicht zu Angesicht | Το Γ.Α.Ι. Αθηνών – πρόσωπο με πρόσωπο

Soi Agelidis

Katharina Brandt

Julia Engelhardt

Anne Fohgrub

Johanna Fuchs

Christos Gakis

Karsten Greger

Dimitris Grigoropoulos

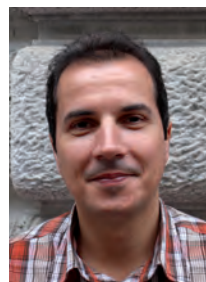
Joachim Heiden

Nils Hellner

Torben Keßler

Vassilis Kollios

Mircea Konstantin

Katerina Kostellou

Susanne Prillwitz

Martina Riedl

Ulrike Schulz

Reinhard Senff

Melanie Spiegelhalter

Dimitra Spiliopoulou

Katja Sporn

Jutta Stroszeck

Fotini Tasiopoulou

Fotini Teliou

Ulrich Thaler

Karin Weiss

Christina Zioga

Sandra Zipprich

Mitarbeiter 2014 | Συνεργάτες 2014

Direktoren | Διευθυντές

Prof. Dr. Katja Sporn

Erste Direktorin | Διευθύντρια

PD Dr. Reinhard Senff

Zweiter Direktor | Διευθυντής Β΄

Bibliothek | Βιβλιοθήκη

Dr. Soi Agelidis

Referentin | Προϊσταμένη

Karin Weiss

Bibliothekarin | Βιβλιοθηκάριος

Christina Zioga

Bibliothekssangestellte | Υπάλληλος βιβλιοθήκης

Dr. Katharina Brandt

Bibliothekssangestellte | Υπάλληλος βιβλιοθήκης

Antikensammlung |

Αρχαιολογική συλλογή

Dr. Jutta Stroszeck

Ansprechpartnerin | Υπεύθυνη επικοινωνίας

Redaktion | Τμήμα εκδόσεων

Dr. Ulrich Thaler

Referent | Προϊστάμενος

Ulrike Schulz, M.A.

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονική βοηθός

Fotothek & wissenschaftl. Archiv | Φωτογραφικό & επιστημονικό αρχείο

Dr. Joachim Heiden

Referent | Προϊστάμενος

Anne Fohgrub, M.A.

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονική βοηθός

Dr. Katharina Brandt

Fototheksangestellte |

Υπάλληλος φωτογραφικού αρχείου

Dipl. Designerin (FH) Julia Engelhardt

Fotolaborantin, Grafikerin |

Τεχνικός εργαστηρίου φωτογραφίας, γραφίστρια

Bauforschung | Ερευνα της αρχαίας αρχιτεκτονικής

Dr.-Ing. Nils Hellner

Referent für Bauforschung |

Ερευνητής της αρχαίας αρχιτεκτονικής

Kalapodi | Καλαπόδι

Prof. Dr. Katja Sporn

Leiterin | Διευθύντρια

Dr. Soi Agelidis

Referentin | Επιστημονική συνεργάτιδα

Kerameikos | Κεραμεικός

Dr. Jutta Stroszeck

Leiterin | Διευθύντρια

Dr. Torben Keßler (bis | μέχρι 31.10.)

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονικός βοηθός

Melanie Spiegelhalter, M.A. (ab | από 1.11.)

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονική βοηθός

Olympia | Ολυμπία

PD Dr. Reinhard Senff

Leiter | Διευθυντής

Sandra Zipprich, M.A.

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονική βοηθός

Samos | Σάμος

Dr. Joachim Heiden

Leiter | Διευθυντής

Johanna Fuchs, M.A.

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονική βοηθός

Tiryns | Τίρυνθα

Susanne Prillwitz, M.A. (bis | μέχρι 31.3.)

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονική βοηθός

Martina Riedl, M.A. (ab | από 1.4.)

Wissenschaftliche Hilfskraft |

Επιστημονική βοηθός

Sekretariat | Γραμματεία

Dr. Dimitris Grigoropoulos

(beurlaubt | εκπαιδευτική άδεια 1.6.2014–31.1.2015)

Direktionsassistent | Βοηθός διεύθυνσης

Dimitra Spiliopoulou, M.A.

(1.6.2014–31.1.2015)

Direktionsassistentin | Βοηθός διεύθυνσης

Verwaltung | Διοίκηση

Karsten Greger (ab | από 1.4.)

Verwaltungsleiter | Υπεύθυνος διοικητής

Ingrid Schäffer

Verwaltungsmitarbeiterin | Υπάλληλος διοίκησης

Haus, Pforte und Fahrdienst | Φροντίδα κτιρίου, θυρωρείο και οδηγοί

Christos Gakis, Vassilis Kollios, Mircea Konstantin, Charalambos Koulentianos

(bis | μέχρι 31.7.), **Katerina Kostellou,**

Fotini Teliou, Fotini Tasiopoulou, Ioannis

Adeiopoulos (bis | μέχρι 31.10.)

Praktikanten | Ασκούμενοι

Luisa Balandat, Theresa Jürgens,

Matthias Lomp, Nicole Neuenfeld,

Immanuel Reisinger,

Maximilian Rönneberg, Patricia Seidl,

Lisa Steinmann, Jana Wertz, Tobias Wild

Εξώφυλλο | **Umschlag**: D-DAI-ATH-2014-0650 (H. Birk). – **Περιεχόμενα** | **Inhalt**: Σχέδιο | Plan: Εκδόσεις Anavasi, Διδότου 55, 10681 Αθήνα. – **Πρόλογος** | **Vorwort**: 1. 2: J. Heiden. – **Γνωστικά Πεδία** | **Wissensräume**: 1: D-DAI-ATH-Athen Bauten-568. – 2: D-DAI-ATH-2014-793. – **Η αρχαιολογική συλλογή** | **Die Antikensammlung**: 1. 2: J. Stroszeck. – **Η βιβλιοθήκη** | **Die Bibliothek**: 1: J. Engelhardt. – 2: D-DAI-ATH-2014-0791 (H. Birk). – **Το φωτογραφικό αρχείο** – **Το επιστημονικό αρχείο** | **Die Fotothek** – **Das Archiv**: 1: D-DAI-ATH-2014/589. – 2: D-DAI-ATH-Tiryns 32. – 3: D-DAI-ATH-Archiv-RW-18. – **Νέες εκδόσεις** | **Neuerscheinungen der Redaktion**: 1: P. Baumeister, U. Thaler. – 2: U. Thaler. – **Ερευνες πεδίου** | **Feldforschungen**: 1: J. Maran. – 2: D-DAI-ATH-1996/1103. – **Ολυμπία** | **Olympia**: 1–3: R. Senff. – 4: L. Vouza. – 5: R. Senff. – 6. 7: J. Schilbach. – 8. 9: D. Roos. – 10: R. Senff. – 11: D-DAI-ATH-1996/1103. – 12. 13: W. Osthus. – 14: R. Bol. – **Τίρυνθα** | **Tiryns**: 1–3: J. Maran. – 4: U. Thaler. – **Κεραμεικός** | **Kerameikos**: 1–3: J. Stroszeck. – **Σάμος** | **Samos**: 1: D-DAI-ATH-2014-4700 (J. Fuchs). – 2: D-DAI-ATH-2014-4691 (J. Fuchs). – **Καλαπόδι** | **Kalavoti**: 1: H. Stümpel, H. Birk, K. Sporn. – 2: H. Stümpel. – **Κως** | **Kos**: 1. 2: S. Hoffmann. – 3: P. Schazmann, Asklepieion. Bau-
beschreibung und Baugeschichte (Berlin 1932) Taf. 40. – 4: κατά | nach P. Schazmann, Asklepieion. Baubeschreibung
und Baugeschichte (Berlin 1932) Taf. 38, φωτογραφιμετρική αποτύπωση | fotogrammetrische Auswertung: K. Ringle.
– **Ερευνητικές Εκθέσεις** | **Forschungsberichte**: 1: K. Fuchs. – 2: U. Thaler κατά | nach H. Birk, B. Konnemann, A. Makris. –
Ακαρνανία | **Akarnanien**: 1: K. Fuchs. – 2: D. Steinbeck. – **Κλεωνές** | **Kleonaí**: 1: T. Mattern. – 2: E. Altwasser κατά | nach T.
Mattern. – 3: T. Mattern – **Μιστός και ασυμφιλίωτος** | **Verhasst und unversöhnlich**: 1: D-DAI-ATH-Eleusis-0043. –
2: S. Agelidis. – 3: D-DAI-ATH-NM-3045. 3046. – **Καταμετρήστε, παρακαλώ** | **Bitte durchzählen**: 1: S. Prillwitz. – 2: U. Thaler
κατά | nach H. Birk, B. Konnemann, A. Makris. – 3: U. Thaler κατά | nach G. Rodenwaldt, Die Fresken des Palastes, Tiryns 2
(Athen 1912) Taf. 19. – **Διαβίωση και Εξουσία** | **Subsistenz und Macht**: 1: A. Evans, The Palace of Minos at Knossos IV
(London 1935) 62 Abb. 36. – 2: Σχέδιο | Plan: S. Hood – W. Taylor, The Bronze Age Palace at Knossos. Plan and Sections,
BSA Suppl. 13 (London 1981); Πίθος | Pithos: F. Chapouthier – P. Demagne, Fouilles exécutées a Mallia, EtCret 3 (Paris
1942) Taf. 14. – **Εκδηλώσεις κατά το 2014** | **Veranstaltungen 2014**: 1: U. Schulz. – 2: J. Fuchs. – 3: K. Sporn. – 4:
J. Engelhardt. – **Επετειακές Διαλέξεις** | **Festvorträge**: 1: U. Schulz. – 2: Layout J. Engelhardt. – **Σειρές διαλέξεων** |
Vortragsreihen: 1: S. Agelidis. – **Επετειακή ημερίδα ανασκαφές στον Κεραμεικό** | **Jubiläumstagung Kerameikos-Grabung**:
1: Layout J. Engelhardt. – 2: I. Geske. – **Συνάντηση υποψηφίων διδασκάλων** | **Doktorandenkolloquium**: 1: U. Schulz. –
2: Layout J. Engelhardt. – **Σεμινάριο Πελοποννήσου** | **Peloponnes-Kurs**: 1.–3: J. Heiden. – 4: K. Sporn. – 5: J. Heiden. –
Πρόσωπα | **Personen**: 1: K. Sporn. – 2: J. Stroszeck.

Μöchten Sie die Arbeit des Instituts unterstützen?
Kontaktieren Sie uns unter der Nummer:

Tel.: ++30 210-33 07 401 · Kontoinhaber | κάτοχος λογαριασμού: Bundeskasse Halle
Bank | τράπεζα: Deutsche Bundesbank Filiale Leipzig · IBAN: DE 3886000000086001040 · BIC: MARKDEF1860

Bitte berücksichtigen Sie, dass Spendeneingänge
per Überweisung nur dann dem DAI Athen
tatsächlich zugutekommen, wenn das begünstigte
Projekt angegeben ist, bevorzugt in der Form:

Θέλετε να ενισχύσετε το έργο του Γ.Α.Ι. Αθηνών;
Τότε επικοινωνήστε μαζί μας:

Σας παρακαλούμε να λαμβάνετε υπόψιν ότι το
Γ.Α.Ι. Αθηνών επωφελείται από τις δωρεές μέσω
τραπεζικών καταθέσεων μόνο όταν αναγράφεται
το ευνοούμενο πρόγραμμα, κατά προτίμηση
με την παρακάτω μορφή:

»0511-28209/873 Zweckbestimmung [Name des Projekts] τίτλος προγράμματος]«.

Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο
Παράρτημα Αθηνών
Φειδίου 1 · 10678 Αθήνα

Deutsches Archäologisches Institut
Abteilung Athen
Fidiou 1 · 10678 Athen

www.dainst.org